

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

॥ श्रीकृष्णः शरणं मम ॥

श्रीगोपालशास्त्रिणा (दर्शनकेशरिणा)

विरचितः

पाणिनीयप्रबोधः

(उत्तरार्द्धः)

SaHVd
GOP

प्रकाशकः

शास्त्रिमण्डल ग्रन्थागारम्

(हॉ ५९/३१ शिवपुरवा, अजमलगढ़ पैलेस)
वनारस—६

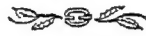
वनारस—६

प्रथमावृत्तिः } सं० २००८ वै० { मूल्यम्
१००० } १)

{ मूल्यम्
{ १)

सर्वाधिकारः ग्रन्थकाराधीनः

शुभाशंसा

प्रसादतो भारति ! भारतं तव स्वतन्त्रताम्प्राप्य समेधते निजाम् ।
पुनरसञ्ज्ञासु निपिच्यतां सुधा यथा बुधाः स्युर्विविधालुधा अपि ।
ऋजावुपेते किल पाणिनीयके 'प्रबोधचन्द्रे' सुरगीर्नभस्तले ।
विभीषिका व्याकृतिजा लयं व्रजेत्समाजतः संस्कृतसेविनां द्रुतम् ॥
भवन्तु वल्मीकभवा महर्षयो गिरश्च कल्याणकरीः किरन्तु ते ।
यथा शरैरामधनुर्विनिर्गतैः शिरांसि भूमौ विलुठन्तु रक्तसाम् ॥
पुनश्च पुत्राः पितृशासने स्थिरास्तृणाय मत्वा निजसौख्य-सम्पदः ।
जिगीषया यान्तु विदेशमम्भसां निर्धि च मथन्तु वल्लर्महोजितैः ॥
पुनः शवर्ग्यस्तु जनेन मानिता लभेत गृध्रोऽपि निवाप-सत्क्रियाम् ।
न ना निपादोऽपि विपादमुद्धहेत्तिरस्कृतः किन्तु पुरस्कृतो भवेत् ॥
भवन्तु मित्राणि न केवलं नराः खवानरा अप्यनुकूलचारिणः ।
यथा पुनर्भरतमाशु विस्तृतं विशालता-गौरवमानयेन्नजम् ॥
ध्वजः स सर्वत्र समुद्धुतो भवेन्महीतले भारतभूमिजन्मनाम् ।
अशोकचक्राङ्कित आहतो भटैस्त्रिरागभृत् सत्त्वरजस्तमोमयः ॥
सहस्रशः सन्तु विशालबुद्धयो विवेकिनः सत्यवतीसुतादयः ।
यदीयवाग्वीर्यनवीकृता नरा भवन्तु सर्वे दृढकर्मयोगिनः ॥
पुनः कलं कृजतु कालिदासवाम् वदेद्विशयानि च वाणवाणिका ।
दलन्तु भूयो भवभूतिभापितानुभावभूम्ना हृदयानि भूभुजाम् ॥

पुनर्गृहं स्वर्गसमानतां ब्रजेत् प्रवर्द्धतां वन्धुषु हार्दमच्छलम् ।
 समादरः स्यादुचितः कुलस्त्रिया विनाशमभ्येतु कलेर्विडम्बनम् ॥
 न मानभङ्गः पुरुषस्य जातुचिन्त धर्षणं स्यान्महिलाकुलस्य नः ।
 न कोऽपि विक्षेप्तुमलं वलाधिकः प्रसह्य संरोषकपायितां दृशम् ॥
 भवन्तु भूयो वृषभा धुरन्धराः प्रमोदमेदस्वि च दोग्धु धैनुकम् ।
 निकामवृष्टिः फलिनी कृपिस्तथा समृध्यतान्तत्फलभोगयोग्यता ॥
 विलोपमायातु विभेदबुद्धिता सदैक्यबुद्धिः प्रसरेत्परस्परम् ।
 इसायिनः पारसिका मुहम्मदा वयञ्च विन्देम सुवन्धुतां यतः ॥
 बुधाः पुनर्न्याय्यविधानवेदिनो भजन्तु नेतृत्वमलुब्धदाम्भिकम् ।
 परस्परं सञ्जहतो दलादलं महात्मगान्धिव्रतमाचरन्तु ते ॥
 स्वयं प्रदुग्धां गुरुमण्डली धियं स्वशिष्यवत्सोत्सुकतामुपागता ।
 भवन्तु शिष्या गुरुसेविनः सदा सदाग्रहा भारतसंस्कृतिप्रियाः ॥
 अधीत्य विद्या विविधाः सुशिक्षिता उपात्तबुद्धीन्द्रियकर्मकौशलाः ।
 स्वतन्त्रतां रक्षितुमुद्यत्ता निजां बहिर्विदेशे विहरन्तु निर्भयाः ॥
 परोपकारैकपरायणाः परात्परे निमग्नाश्च भवन्तु लिङ्गिनः ।
 तदुद्यमाद्गान्धिनयः समोदयः स्वराज्यगोप्ता प्रसरेन्महीतले ॥
 मधु क्षरन्त्यः प्रवहन्तु सिन्धवः प्रजायतां नो मधुमान् वनस्पतिः ।
 पुरेव भूयान्मधुमच्च पार्थिवं रजः परानन्दरसज्ञताऽस्तु नः ॥
 पुनश्च कण्वादिमहर्षयो मुदा दिशश्चरन्तु विशुद्धिवाञ्छया ।
 जगद्गुरुत्वं नदितं महीतले समेधतां नः सफलं पुरातनम् ॥
 अस्तपथात् सत्पथमानयेद्विभुस्तमस्ततेज्योतिरुपानयेच्च नः ।
 वरेण्यभर्गः सवितुस्त नो धियः प्रचोदयात्कर्मणि भूर्भुवः स्वरोम् ॥

पाणिनीयप्रबोधे

तिङन्तप्रकरणम्

* मङ्गलाशंसा *

नौरोजी-लोकमान्यप्रभृतिनरवरैर्गान्धि-बोसादिभिस्तैः ,
कांग्रेसान्दोलनेन ध्रुवमधिगमिते भारतीये स्वराज्ये ।
श्रीगोपालप्रद्वब्धः सरलसुरगिरा मालवीयेन दिष्टः ,
सम्पूर्णानन्द-शिष्टश्चिरमिह जयतात् पाणिनीयप्रबोधः ॥

तिङ् अन्ते येषां तानि तिङन्तानि, तेषां प्रकरणम् तिङन्तप्रकरणम् ।
तिङन्तम्, आख्यातम्, क्रियापदञ्चेति पर्यायशब्दाः । तिपः 'ति' इत्यत
आरभ्य महिटः 'ङ्' पर्यन्ताः 'तिङ्'-प्रत्यया अष्टादशाग्रे चक्ष्यन्ते । इमे
धातुभ्यः परे प्रयुज्यन्ते । धातवो हि पाणिनिमहर्षिणा धातुगणे पठिताः ।
क्रियन्तः सौत्राः क्रियन्तः पारिभाषिकाश्च तेनैव सूचिताः सन्ति । तत्र
प्रायेण सहस्रद्वय- (२०००) संख्यका गणधातवो भवन्ति । सौत्राणां
पारिभाषिकाणां (नामादिधातूनां) च सङ्कलनया असंख्यया धातवो
भवितुमर्हन्ति । ते च परस्मैपदिन आत्मनेपदिन उभयपदिन इति

त्रिविधाः सन्ति । तेष्वपि सेट्, अणिट्, वेट् इति त्रयो भेदा भवन्ति ।
तेषां सर्वेषामपि दश प्रकरणानि सन्ति । तथाहि--

“भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च ।

तुद्घादी तनुकयादी चुरादिश्चेति धातवः ॥”

इत्येते दशविधा धातवः पाणिनिना गणभेदेन धातुपाठप्रकरणे
पठिताः । तत्रासति विशेषे सर्वधातुभ्यः शब्विकरणं जायते । [प्रकृति-
प्रत्यययोर्मध्ये पतितं विकरणमुच्यते] अदादिभ्यः तस्य लुक्, जुहोत्यादिभ्यः
तस्य श्लुः, अग्रिमेपु गणेषु तद्वाधकानि श्यन्-प्रभृतीनि विकरणानि जा-
यन्ते । तद्यथा-दिवादिभ्यः श्यन्, स्वादिभ्यः श्लुः, तुदादिभ्यः शः, रुधा-
दिभ्यः शन्म्, तनादिक्लृभ्य उः, क्रयादिभ्यः शना इति । चुरादिभ्यस्तु
स्वार्थे णिचि कृते सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२ इति सूत्रवत्ताद् णिजन्त-
पारिभाषिक-धातुतया शवेव भवति । सनाद्याश्च प्रत्ययाः--

सन्क्वचक्राम्यचक्क्यट्क्वपोऽधाचारक्विब्श्णिज्यलौ तथा

यगायेयट्श्णिट्श्चेति द्वादशामी सनादयः ।

इति द्वादश प्रत्ययाः सन्ति । यज्ञाज्ञा सन्नन्त-यजन्तादिप्रकरणानि
भवन्ति । इत्येवं विकरणभेदेन भूप्रभृतीनां गणविशेष-धातूनां सावंधा-
तुकप्रत्ययेषु रूपभेदा भवन्ति । आर्द्धधातुप्रत्ययेषु तु सर्वगणीयानामपि
धातूनां गणभेदप्रयुक्तं न किमपि कार्यं जायते । प्रत्युत, सेट्निष्पेक्ष-
-

* सर्वेभ्यो धातुभ्यः सर्वेषु च लकारेषु प्राप्तिर्योग्यतया सार्वधातुक
इति । अर्द्धेभ्यः प्रायो धातुभ्योऽर्द्धेभ्येव लकारेषु जायन्त इत्यार्द्धधातुक
इत्यन्यथंता तयोः ।

प्रयुक्ता एव रूपभेदा भवन्ति । धातूनां सेडनिङ्वेट्त्वसूचकानि पद्यानि सूत्राणि च यथावसरमग्रे समागमिष्यन्ति । धातुभ्यः प्रयुज्यमानाः तिङ्प्रत्ययाः तिङन्तपदानि आख्यातानि निर्मान्ति । ते च परस्मैपदिनो यथा--

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषे-	तिप्	तस्	मि
मध्यमपुरुषे-	सिप्	थस्	थ
उत्तमपुरुषे-	मिप्	वस्	मस्

आत्मनेपदिनो यथा--

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषे-	त	आताम्	म्
मध्यमपुरुषे-	थास्	आथाम्	ध्वम्
उत्तमपुरुषे-	इङ्	वहि	महिङ्

एष्वादौ 'ति' शब्दोऽन्ते च 'ङ्' शब्दो विद्यतेऽतश्च प्रत्याहारबुद्धयैर्षां 'तिङ्' संज्ञाऽस्ति ।

इह परस्मैपदिनो नव (९) आत्मनेपदिनश्च नव (९) इति मिलित्वा अष्टादश 'तिङ्-प्रत्ययाः सन्ति । ते च कालादि-योधक-लडादि-दशलकार-भेदेन प्रत्येकं नवति- (९०) संख्यका भवन्तो मिलित्वोभयपदिषु धातुषु (१८०) अशीत्युत्तरशतसंख्यकाः सन्पद्यन्ते । तेषां प्रत्ययानां योगेन तादृशधातूनां तावन्ति रूपाणि भवन्ति । तत्रापि विकल्पभेदस्तु शत-द्वयादप्यधिकानि रूपाणि एकस्यैव धातोर्जायन्ते । इत्येवमेकस्यापि 'धातोः शयादिविकरणभेदेन शिजादिप्रत्ययभेदेन, कर्तृकर्मादिवाच्यभेदेन कोटिसंख्यकानि रूपाणि भवितुमर्हन्ति ।

तत्र दशलकाराः--*लट्, लङ्, लोट्, लिङ् (विधिः) लृट्, लृङ्, लुट्, लुङ्, लिट्, लिङ् (आशीष्) इति । एषामेव स्थाने तिङ्प्रत्यया भवन्ति । तेषु प्रथममध्यमोत्तमा इति त्रयः पुरुषभेदा भवन्ति । तेष्वपि प्रत्येकमेकवचन-द्विवचन-बहुवचनानीति त्रीणि वचनानि सन्तीति संक्षेपः ।

भ्वादयः

शवाद्यविद्यायोगेन धातुब्रह्मविवर्तजम् ।

तिङ्सुबन्तादिकं सर्वं ध्याये पदजगद्धितम् ॥

भू = सत्तायाम् । इति सत्ताक्रियार्थकस्य 'भू' इत्यस्य भूवादयो-
धातवः १।३।१ इति धातुसंज्ञायाम् ततः कर्तृविवक्षायाम् लृः कर्मणि च
भावे चाकर्मकेभ्यः ३।४।६६ (सकर्मकेभ्यः कर्तरि धातुभ्यः कर्तरि)
इति कर्तरि लकारोपस्थितौ वर्तमाने लट् ३।२।१२३ (धातोः) इति
वर्तमानेऽर्थे लटि तत्स्थाने तिप्तस्मिसिप्यस्थमिद्वस्मस्तातांभथासा-

थांश्चमिड्वहिमहिङ् ३।४।७८ (लः) इति तिङादेशे कर्तव्ये शेषात्
कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८ इति परस्मैपदे प्रथमपुरुषैकत्वविवक्षायां
तिपि अनुबन्धस्थेऽसंज्ञायां लोपे च भू + ति इति स्थितौ तिङ्शि-
त्सार्वधातुकम् ३।४।११३ इति 'ति' प्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वे कर्तरि-
शप् ३।१।६८ (धातोः सार्वधातुके) इति धातोः परे शप्विकरणे समा-
गते अनुबन्धनिवृत्तौ भू + अति इति जाते, शपः शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञा-
याम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७।३।८४ (इको गुणः) इति धातोः
ऊकारस्य ओकारे गुणे भो + अति इत्यत्र अवादेशे भवति । प्रथमपुरुष-
द्विवचनविवक्षायां भवतः । प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायां धातोः क्ति-
प्रत्यये । भोऽन्तः ७।१।३ इति भोऽन्तादेशे शवादिकार्यं भव + अन्ति
इति जाते । अतो गुणे ६।१।६७ (अपदान्तात् पररूपम्) इति विक-
रणाकारस्य अन्तिप्रत्ययस्थे अकारे परे पररूपैकादेशे ' भवन्ति ' ।
मध्यमपुरुषे भवसि, भवथः भवथ । उत्तमपुरुषे भव + मि इत्यवस्थायाम्
' यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ' इति भवेत्यस्य अङ्गसंज्ञायाम्
अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१ (अङ्गस्य सार्वधातुके) इति अतोऽङ्गस्य
विकरणस्य दीर्घं भवामि । भवावः, भवामः । यस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति
सोऽर्थ उक्तो जायते । ततश्च--

"उक्ते कर्तरि प्रथमा तृतीया स्यादनुक्तके ।

उक्तेकर्मणि प्रथमा द्वितीया स्यादनुक्तके ॥"

इति नियमात् कर्तृवाच्ये कर्तुरुक्तत्वात् तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति ।
तथैव सह तिङां पुरुषे वचने च सामानाधिकरण्यं जायते । तथाहि--
स देशभक्तो भवति, तौ भवतः, ते भवन्ति । त्वं कांग्रेसार्थी भवसि,

युवा भवथः, यूयं भवथ । अहं कर्तव्यपालको भवामि, आर्वा भवावः, वयं भवामः । इति वाक्यानि भवन्ति । [पुरुषार्णा मिथः सहोक्तौ यः परः स शिष्यते । वचनानि तु सङ्कलनया कर्तव्यानि ।] तद्यथा--देवदत्तः त्वञ्च शब्दशास्त्रज्ञौ भवथः । त्वम् अहञ्च सत्याग्रहिणौ भवावः । स त्वम् अहञ्च देशकालात्मज्ञा भवामः । लोकमान्यो गान्धी च स्वर्गीयौ भवतः । दादाभाई तिलको मालवीयश्च स्वर्गीया भवन्ति । स तौ च पण्डिता भवन्ति । स युवा च देशभक्ता भवथ । त्वम् आर्वा च कर्तव्यप्रिया भवामः । इति वाक्यानि प्रयुज्यन्ते ।

[अतीताया रात्रेः पश्चाद्धेनागामिन्याः पूर्वाद्धेन सहितः सकलो दिवसोऽद्यतनः तद्भिन्नोऽनद्यतनः ।] तत्रानद्यतने भूतकाले प्रथमपुरुषैकत्वविवक्षायाम् । अतद्यतने लङ् ३।२।१११ (धातोः भूते) इति *लङि लकारे भवति इति जाते । इत्तश्च ३।४।१०० (ङित्वः लस्य परस्मैपदानां लोपः) इति इकारलोपे भवत् इत्यवस्थायाम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङुदात्तः ६।४।७१ (अङ्स्य) इत्यनेन अडागमे कर्तव्ये 'आद्यन्तौ टकितौ' इति सूत्रवलादङ्स्यादौ अडागमे जाते अनुबन्धनिवृत्तौ अभवत् । द्विवचनविवक्षायाम् अभवत् इत्यवस्थायाम् । तस्यस्थमिपां तान्तन्तामः ३।४।१०१ (ङितो लस्य) इति तसः तामादेशे अभवताम् । एवम् अभवन् । अभवः, अभवत्, अभवत् । अभवम्, अभवावस् इत्यत्र । नित्यं ङितः ३।४।६६ (उत्तमस्य सः लोपः) इति सः लोपे अभवाव । एवम् अभवाम । कर्तृयोगे--ह्यः सोऽभवत्स्थितः । ह्यः स्वमभवः । परह्यो-

* लङि तु ताम् अन् । स् तम् त । अम् च न । इति प्रत्ययरूपम् ।

ऽहमभवम् । पूर्वेषु सः त्वम् अहञ्च अभवाम इत्यादि । विध्याद्यर्थे आ-
शिपि वा भूधातोः । लोट्^३ च ३।३।१६२ (विध्याद्यर्थे धातोः) आशिपि
लिङ् लोटौ ३।३।१७३ इति *लोटि लकारे भवति इति जाते । एं रुः
३।४।८६ (लोटः) इति इकारस्य उकारे भवतु । आशिपि तु तुह्योस्तात-
ङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।३५ इति तोः तातङि अनुबन्धनिवृत्तौ भव-
तात् । भवतस् इत्यत्र--लोटो लङ्त्वत् ३।४।८५ (कार्यम्) इति लोटः
लङ्त्वद्भावे तसः तामि भवताम्, भवन्तु । भवसि इत्यत्र 'सेह्य'पिषं
३।४।८७ (लोटः) इति लोटः सेह्यादेशे भवहि इति जाते अतो हेः
६।४।१०५ (लुक्) इति हेर्लुकि भव । आशिपि तु हेः तातङादेशे भव-
तात् भवतम् भवत । भवमि इत्यत्र 'मेनिः'^३ ३।४।८६ (लोटः)
इति मेन्यादेशे भवनि इति जाते आङुत्तमस्य पिषं ३।४।६२ (लोट
आगमः) इति टित्वान्तेः आदौ आङागमे अनुबन्धनिवृत्तौ दीर्घे भवानि
'नित्यं ङितः' इति सलोपे भवाव भवाम । कर्तृयोगे आज्ञायाम् आशिपि
च प्रयोगः--स्वराज्यं स्थिरं भवतु भवतात् वा । त्वं वीरो भव भवतात्
वा । अहं सुधीर्भवानि । इत्यादि । भूधातोर्विध्याद्यर्थे विधिनिमन्त्रणाम-
न्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३।३।१६३ (धातोः) इति †लिट्तिपि
भवतीति जाते 'इतश्च' इति इकारलोपे भवत् इत्यवस्थायाम् यासुट्
परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ३।४।१०३ (लिटः) इति टित्वात् प्रत्ययस्यादौ

* लोटि--तु (तात्) ताम् अन्तु । हि तं त । आनि आच आम ।

† लिटि (विधौ)--यात् याताम् युः । याः यातम् यात । याम्

याच याम ।

यासुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ भव यासूत् इति जाते लिङः सल्लोपोऽ-
 नन्त्यस्य ७।२।७६ (सार्वधातुके) इति सल्लोपे प्राप्ते तं बाधित्वा अतो
 येयः ७।२।८० (लिङः सार्वधातुके) इति यास इयादेशे भव इयूत्
 इति जाते लोपो व्योर्वलि ६।१।६६ इति यकारलोपे गुणे वैकल्पिके
 चत्वे भवेत् भवेद् भवेताम् भवेय् भि इत्यत्र भेजुस् ३।४।१०८ (लिङः)
 इति भेजुसि अनुबन्धनिवृत्तौ रुत्वविसर्गयोः भवेयुः भवेः भवेतम् भवेत् ।
 भवेयम् भवेव भवेम । सम्भावनायाम् स तत्र भवेत् स्थितः । त्वं तत्र
 नियुक्तो भवेः । अहं राजदूतो भवेयम् । लृडादित्कारेषु सार्वधातुक-
 प्रत्ययनिमित्तक-गणकार्य-विशेषो न जायते, किन्तु सेडनिडादि-प्रयोज-
 कार्द्धधातुक-निमित्तक-कार्यविशेष एव जायते । अतस्तत्र सर्वेभ्योऽपि
 धातुभ्यो गणकार्यनिरपेक्षमेवेडाद्यागमकार्यं भवति । तथाहि--भू-
 धातोः भविष्यत्काले 'लृट्' शेषे च ३।३।१३ (धातोः भविष्यति) इति
 *लृटि लकारे तत्स्थाने तिपि भू+ति इत्यवस्थार्या शपं बाधित्वा स्यता-
 सी लृलुटोः ३।१।३३ (धातोः) इत्यनेन 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्'
 इति सूत्रसाहाय्यात् स्य-प्रत्यये तस्य आर्द्धधातुकं शेषः ३।४।११४
 (तिङ्शिद्भ्यां प्रत्ययः) इति आर्द्धधातुकसंज्ञायाम् आर्द्धधातुकस्ये'
 ङ्वर्त्तादेः ७।२।३५ (प्रत्ययस्य) इति टित्वात्स्य इति विकरणप्रत्ययस्यादौ
 इडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ गुणे अवादेशे 'आदेश प्रत्यययोः' इति सस्य
 मूर्द्धन्यादेशे भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः
 भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कर्तृयोगे--आचार्यः

* लृटि-स्यति स्यतः स्यन्ति । स्यसि स्यथः स्यथ । स्यामि स्यावः स्यामः ।

श्रीचदरीनाथः शिष्यासचिवो भविष्यति । अलमृशय शास्त्रिन् ! त्वं संचि-
धानविधाता भविष्यसि । अहं राष्ट्रधर्मोपदेष्टा भविष्यामि । भूधातोः
लिङ्निमित्ते लृट् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३६ (धातोः भविष्यति भूते
च) इति *लृटि भविष्यति इति जाते 'इतरच' इति इकारलोपे 'लृट्
लृलृपयदुदात्तः' इति अडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ वैकल्पिके चत्वे अभ-
विष्यत् (द्) अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम्
अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । कर्तृयोगे-यदि महा-
त्मा गान्धी द्रोऽभविष्यत्तदैवं देशविभागो नाभविष्यत् । राजर्षे ! यदि च
त्वं विजय्यभविष्यस्तदाप्येवं नाभविष्यत् । यद्यहं तत्र सदस्योऽभविष्यम्
तर्हि त्वेवं कदापि नाभविष्यत् । यदि महामुनिर्मालवीयोऽधुनाऽभवि-
ष्यत्तर्हि चट्टीयार्थ्याणामेवं दुर्दशा नाभविष्यत् इत्यादि । भूधातोः अनद्य-
तने भविष्यति अर्थे अनद्यतने लुट् ३।३।१५ (धातोः भविष्यति)
इति †लृटि लकारे तत्स्थाने तिपि शपं बाधित्वा 'स्यतासौ लृलृटोः' इति
यथासंख्यविधानात् तासि विकरणे आगते तस्याद्धातुकत्वाद् इडागमे
गुणे अवादेशे भवितास्ति इति जाते लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५
इति तिपो डादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ डित्वसामर्थ्याद् आस् इति अभ-
स्यापि टेलोपे भवित् + आ इति जाते हलन्त तकारस्य स्वरसंयोगे भविता
भवितास् रौ इत्यत्र रि च ७।४।५१ 'तासस्त्योलोपः' इति सलोपे भवि-
तारौ एव भवितारः । भवितास् + सि इत्यत्र तासस्त्योलोपः ७।४।५०

* लृटि-स्यत् स्यताम् स्यन् । स्यः स्यतम् स्यत । स्यम् स्याव स्याम ।

† लृटि--ता तारौ तारः । तासि तास्यः तास्य । तास्मि तास्वः तास्मः ।

(सि) इति सलोपे भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि
 भवितास्वः भवितास्मः । कर्तृयोगे-श्वः श्रीकृष्णसिंहः प्रान्तपतिर्भविता ।
 देशरत्न राजेन्द्रप्रसाद ! श्वस्त्वं भारतराष्ट्रपतिर्भवितासि । अहं श्वो
 राजपिं टण्डनस्य संस्कृतिसम्मेलने समुपस्थितो भवितास्मि । भूधातोः
 भूतेऽर्थे लुङ् ३।२।११० (भूतार्थे धातोः) इति *लुङि तत्स्थाने तिपि
 अनुबन्धनिवृत्तौ भू + त् इति जाते शपं बाधित्वा च्लि लुङि ३।१।४३
 इति च्लिविकरणप्रत्यये तस्य च्लेः सिच् ३।१।४४ इति सिचि तस्य
 गातिस्थाधुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २।४।७७ (लुक्) इति
 लुकि भूसुवोस्तिङि ७।३।८८ (गुणो न सार्वधातुके) इति गुण-
 निषेधे अडागमे पाक्षिके चत्वे अभूत् (द्) अभूताम् । बहुवचने
 सोऽन्तादेशे इकारलोपे संयोगान्तलोपे सिचो लुकि भू + अन् इत्यत्र
 भुवो व्रलुङ्लिटोः ६।४।८८ (अचि...) इति क्त्वात् धातोरन्ते
 वुगागमे अनुबन्धनिवृत्तौ स्वरसंयोगे भूवन् इति सम्पञ्चे अडागमे अभू-
 वन् इति सिध्यति । अभूः अभूतम् अभूज । अभूयम् अभूव अभूम ।
 कर्तृयोगे--भारतः स्वतन्त्रोऽभूत् । लालबहादुर शास्त्रिन् अत्र त्वं याता-
 यातसचिवोऽभूः । अहं द्रष्टाऽभूवम् । भूधातोः परोक्षभूतानघतने परोक्षे
 लिट् ३।२।११२ (धातोः भूतेऽनघतने) इति †लिटि तत्स्थाने तिपि तस्य
 च लिट् च ३।४।११२ (आर्द्धधानुकम्) इत्यार्द्धधानुकसंज्ञायां शक्य-
 नावे परस्मैपदानां णल्लुमुन्थल्युसणत्वमाः ३।२।८२ (लिटः) इति

* लुटि--ईद् एष्टम् एष्टः । ईः इष्टम् इष्ट । इप्स् इष्य इप्स ।

† लिटि--अ अथुम् अथुः । अ अथुम् अथ । अ य म ।

णलादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ भू + अ इति स्थिते 'भूवो वुग्लुङ्लितोः' इति वुगागमे भूव् + अ इति जाते एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१ अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२ इत्यधिकारे लिटि धातोरनभ्यासस्य ६।१।८ इति वृत्तप्रचलनन्यायेन भूवः द्वित्वे भूव् भूव् + अ इत्यत्र पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४ इति पूर्वस्य अभ्याससंज्ञायाम् हँलादिः शेषः ७।४।६० (अभ्यासस्य) इति अभ्यासमकारशेषे चकारलोपे भूभूव् + अ इत्यत्र हँस्वः ७।४।६९ (अभ्यासस्याचः) इति अभ्यासस्याचो हँस्वे भुभूव् + अ इति जाते भवतेरः ७।४।७३ (अभ्यासस्य) इत्यभ्यासोकारस्य अत्वे भभूव् + अ इत्यत्र अभ्यासे चँचं ८।४।६४ (कलजिह्व) [कशा जशः खर्जा चरः । इति विवेकः] इति अभ्यासकशाः भकारस्य जरत्वेन वकारे अन्त्यवकारस्य च स्वरसंयोगे वभूव इति सिद्धम् वभूवतुः वभूवुः । सिपः थलि इडागमे वुकि द्वित्वादिकार्यं वभूविथ वभूवथुः वभूव । वभूव वभूविथ वभूविम । कर्तृयोगे--युधिष्ठिरो राजा वभूव । त्वं पूर्वजन्मनि विप्रो वभूविथ । तत्राहमनुपस्थितो वभूव । [उत्तमपुरुषेऽपि चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यमस्त्येव । यथा--सुप्तोऽहं किल विललाप ।]

भूधातोः आशीर्वादेश्च 'आशिपि लिङ्लोटौ' इति *लिङि तत्स्थाने तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे मू + त् इति स्थितौ प्रत्ययस्य लिङां-शिपि ३।४।११६ (आर्द्धधातुकम्) इत्यार्द्धधातुकसंज्ञायाम् शवाद्यभावे लिङः परस्मैपदानां 'यासुट् परस्मैपदेऽपूदात्तो ङिच्' इति यासुडा-

* आशीर्लिङि यात् यास्ताम् यासुः । याः यास्तम् यास्त । यासम् यास्व यास्म ।

गमे किंदाशिषि ३।४।१०४ (लिङः यासुट्) इति यासुटः कित्वेन
 द्विति च १।१।५ (न इको गुणवृद्धी) इति गुणनिषेधे भूयास्तु
 इति जाते स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२६ (भक्ति लोपः) इति
 सलोपे भूयात् । एवं भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त ।
 भूयासम् भूयास्व भूयास्म । कर्तृयोगे--भारतीयं स्वराज्यं स्थिरं भूयात् ।
 पं० कुवेरनाथ शुक्ल ! त्वं चिरायुर्भूयाः । अहं परोपकारी भूयासम् । इत्थं
 सर्वत्र धातुरूपेषु वाक्यनिर्माणप्रकारो ज्ञेयः । धातोरुपसर्गयोगे बहुधा
 अर्थभेदो जायते तथात्मनेपद-परस्मैपदादिभेदोऽपि भवति । धातूपसर्गनि-
 पातानामनेकार्थत्वं प्रसिद्धम् तथाहि--

धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥

तद्यथा--प्रभवति विहारे पं० हरिशङ्करपाण्डेयो देववाणीमुन्नेतुम् ।
 एवं सम्भवति । उद्भवति । विभवतोत्यादिप्रयोगा ज्ञेयाः । *उपसर्गाश्च
 विंशतिः पद्येन पूर्वमव्ययप्रकरणे उक्ताः । अनु + भू = अनुभवे, अव-
 बोधे, भोगे वा । अभि + भू, परि + भू = पराजयकरणे । परा + भू =
 पराजयभवने । उद् + भू = उत्पत्तौ । प्र + भू = सामर्थ्ये । सम् +
 भू = सम्भावनायाम्, अनिश्चये वा । अडादिभिर्निष्पन्नरूपैर्धातुभिः सह
 उपसर्गयोगो भवति । यथा--अन्वभवत् । अभ्यभूत् । पर्य्यभविष्यत् ।

* प्रपरापससन्वयनिर्दुरभिग्वधिसूदतिनिप्रतिपर्य्यपयः ।

उप आहिति विंशतिरेष सन्व उपसर्गगणः कथितः कविना ॥

उद्भव इत्यादि । द्रु = गतौ । द्रवति, अद्रवत्, द्रवतु, द्रवेत् । द्रु +
स्यति इत्यवस्थायाम्--

ऊदृदन्तैर्यौतिरुचगुशीङ्स्नुनुक्षुरिवडीङ्श्रिभिः ।

वृद्ध्वन्भ्याञ्च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

(निहताः = अनुदात्ताः) इति नियमाद् अनुदात्ताद् द्रुधातोः
एकौच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१० (धातोः आर्द्धधातुकस्य ईदं न)
इति इयिनिपेधे गुणे मूर्द्धन्यादेशे द्रोष्यति, अद्रोष्यत्, द्रोता । द्रुधातोः
लुङि तिपि अनुबन्धनिवृत्तौ 'इतश्च' इति इकारलोपे द्रु + त् इति
स्थितौ 'च्लि लुङि' इति च्लौ तस्य । णिश्रिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ् ३।१।४८
(च्लेः^१ लुङि) इति चङि अनुबन्धनिवृत्तौ द्रु + अत् इति जाते चङि
६।१।११ (अनभ्यासस्य एकाचः धातोः प्रथमस्य अजादेः द्वितीयस्य द्वे)
इति धातोर्द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससंज्ञायाम् 'हलादिः शेषः'
इति आदिहलो दस्य शेषे अन्यहलो रेफस्य लोपे 'अचिरनुधातु०'
इति उवङि अनुबन्धनिवृत्तौ अडागमे अदुद्रुवत् अदुद्रुवताम् अदुद्रुवन् ।
अदुद्रुवः अदुद्रुवतम् अदुद्रुवत । अदुद्रुवम् अदुद्रुवाव अदुद्रुवाम ।
लिटि णलादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ द्वित्वादिकार्ये दुद्रु + अ इति जाते 'सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे दुद्रव् + अ इति स्थितौ
अत उपधायाः ७।२।११६ (वृद्धिः न्निर्वाति प्रत्यये) इति उपधाया
अतः वृद्धौ दुद्राव, दुद्रु + अतुस् इत्यत्र अंसंयोगाह्लिट् कित् १।२।५
(अंपित्) इति क्त्वाद् गुणनिपेधे उवङि दुद्रुवतुस् इति जाते
स्त्वविसर्गयोः दुद्रुवतुः दुद्रुवुः । दुद्रु + थ इत्यत्र कृत्भृवृत्तुदुस्तुभ्रुधो
लिटि ७।२।१३ (न इट् अन्यस्माद् अनिटोऽपि स्यादेव) इति इयिनिपेधे

गुणे दुद्रोथ दुद्रुवथुः दुद्रुव । उत्तमे णलितु । णलुत्तमो वा ७।१।११
 (णित्) इति वैकल्पिके णिति गुणे अवादेशे अतो वृद्धौ दुद्राव पक्षे
 दुद्रव दुद्रुव दुद्रुम । आशीर्लिङि द्रु + यात् इत्यवस्थायाम् अकृत्सार्व-
 धातुकयोर्दीर्घः ७।४।२५ (अजन्तोऽङ्गस्य यौदौ प्रत्यये) इति दीर्घे
 द्रूयात् द्रूयास्ताम् द्रूयासुः । द्रूया द्रूयास्तम् द्रूयास्त । द्रूयासम्
 द्रूयास्व द्रूयास्म । प्र + द्रु = स्यन्दने । अप + द्रु = आक्रमणे । अनु +
 द्रु = अनुसरणे । उप + द्रु = उपद्रवकरणे । एवम् सु = क्षरणे स्रवति ।
 अस्त्रवत् । स्रवतु । स्रवेत् । स्रोप्यति । अस्त्रोप्यत् । स्रोता । असुस्रुवत् ।
 सुस्त्राव । सूयात् । प्र + सु = सूत्रोत्सर्गे । श्रु + श्रवणे श्रु + ति इत्य-
 वस्थायाम् शपं वाधित्वा श्रुवः श्रु च ३।१।७४ (श्रुः) इति श्रुप्रत्यये
 श्रुवश्च 'श्रु' इत्यादेशे 'लशक्वतद्धिते' इति शस्येत्संज्ञायाम् लोपे च
 [ऋवर्णाङ्गस्य णत्वं वाच्यम्] इति नस्य णत्वे गुणे श्रुणोति । श्रुणु + त
 इत्यत्र--सार्वधातुकमर्पित् १।२।४ (ङित्) इति तसो ङित्वे 'ङिति
 च' इति गुणनिषेधे श्रुणुतः । श्रुणु + अन्ति इत्यत्र 'अचिश्रु०' इति
 प्राप्तम् उवङं वाधित्वा हुश्रुवोः सार्वधातुके ६।४।८७ (अनेकांचो-
 ऽसंयोगपूर्वस्य यण् अचि) इति यणि श्रुण्वन्ति । श्रुणोपि श्रुणुधः
 श्रुणुथ । श्रुणोमि श्रुणु + वः इत्यत्र लोपश्चास्यान्यतरस्यां भवोः
 ६।४।१०७ (असंयोगपूर्वस्य श्रुप्रत्ययकारस्य) इति पाक्षिके उकारलोपे
 श्रुवः, श्रुवः । प्रथमः श्रुणुमः । अश्रुणोत् अश्रुणुताम् अश्रुण्वन् ।
 अश्रुणोः अश्रुणुतम् अश्रुणुत । अश्रुण्वम् अश्रुण्व, अश्रुण्व । अश्रुण्वम्,
 अश्रुणुम । श्रुणोतु श्रुणुतात् श्रुणुताम् श्रुण्वन्तु । श्रुणु + हि
 इत्यत्र--उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ३।४।१०६ ('हेतुकं') इति

हेर्लुकि ऋणु ऋणुतात् ऋणुतम् ऋणुत । ऋणुवानि ऋणुवाव
 ऋणुवाम । ऋणुयात् इत्यत्र--' लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' इति
 सलोपे ऋणुयात् ऋणुयाताम् ऋणुयास् + उस् इत्यत्र सलोपे ऋणुया +
 उस् इति जाते उर्यपदान्तात् ६।१।९६ (अकारात् पररूपम्)
 इति आतः पररूपे ऋणुयुः । ऋणुयाः ऋणुयातम् । ऋणुयात ।
 ऋणुयाम् ऋणुयाव ऋणुयाम । लृट् लृङ् लुट्सु द्रुवत् । श्रोष्यति ।
 अश्रोष्यत् । श्रोता । लुङि अश्रु + सत् इत्यत्र *अस्तिसिचोऽपृक्ते ७।३।६६
 (हलि ईट्) इति टित्वाद् तकारस्यादौ ईडागमे अश्रु + स् ईत् इति
 जाते सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१ (ईकः) इति धातोर्बृद्धौ
 मूर्द्धन्यादेशे अश्रौषीत् । अश्रौषाम् अश्रौप् + कि इत्यत्र—सिज्भ्यस्त-
 विदिभ्यश्च ३।४।१०६ (' केर्जुस्' टित्) इति केर्जुसि अनुयन्धनिवृत्तौ
 रत्नविसर्गयोः अश्रौषुः । अश्रौषोः अश्रौषम् अश्रौष । अश्रौषम् अश्रौष्व
 अश्रौषम् । लिटि, आशीलिङि च द्रुवत् । शुश्राव । श्रूयात् । प्रति + श्रु
 प्रतिज्ञायाम् । सं + श्रु = अवधाने (आत्मनेपदम्) सार्वधातुके
 रत्नादिस्थसुधातुवद्रूपम् । 'संश्रुते पं० सभापतिरुपाध्यायः पाणि-
 नोयप्रबोधम् । इत्यादि । चि + ण्ये ण्यति, अण्यत्, ण्यतु, ण्येत्,
 क्षेप्यति, अक्षेप्यत्, क्षेता, अक्षेपीत् द्वित्वादिकार्ये किति + अ इत्यत्र—
 कुंहोश्चुः ७।४।६ (अर्भ्यासस्य) इति चुल्वे गुणे धयादेशे वृद्धौ चिञाय ।

* सिक् च अस् च तयोः समाहारः सिचम्, अस्ति च तत् सिच-
 रचेति अस्तिसिचस् तस्मात् अस्तिसिचम् इति वक्ष्ये सौप्राजात् पञ्च-
 म्या तुकि अस्तिसिचस् इति ।

कित्वाद् गुणनिषेधे इयडादेशे चित्तिथुः चित्तिथुः = चित्ति + थ इत्यत्र
 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इण् निषेधे पुनः क्रादिनियमात् इटः
 प्राप्तौ अचस्तास्वत्थल्यनिटोन्त्यम् ७।२।६१ (धातो उ'पदेशे इण्)
 इति इण्निषेधे ऋतोभारद्वाजस्य ७।२।६३ (तास्वत्थल्यनिटोन्त्यम्
 उ'पदेशे धातोः ईट् न अन्यस्मा'दनि'टोऽपि स्याद्' एव') प्राचीनः
 सङ्ग्रहश्च--

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेढ्यम् ।

ऋदन्त इटङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

इति नियमात् वैकल्पिके इटि गुणे अयादेशे चित्तिथि पक्षे चिक्षेथ चित्ति-
 यथुः चित्तिथि । चित्ताय चित्तिथि क्रादिनियमान्तिथिमिटि इयडि चित्तिथिव
 चित्तिथिम जीयात् । अप + चि = हासे । जि + जये जयति, अजयत्, जयतु
 जयेत्, जेप्यति अजेप्यत्, जेता, अजैपीत्, जिजि + अ इत्यत्र सन्लिटोऽजं
 ७।३।२७ (अभ्यासात् छुः) इति अभ्यासात् परस्य जेः कुत्वेन गकारे गुणे
 अयादेशे वृद्धौ जिगाय 'पुरनेकाच०' इति यणि जिग्यतुः जिग्युः । जिगायिथ,
 जिगेथ, जिग्यथुः, जिग्य । जिगाय जिगाय जिग्यिव, जिग्यिम । जीयात्
 चि + जि = सर्वोत्कर्षस्थितौ (आत्मनेपदी) स नेह रुचिं जयते = सर्वोत्कर्षेण
 वर्तते । परा + जि = अभिभवे (आत्मनेपदी) अभिभवोः न्यूनीकरणम्
 न्यूनीभवनञ्च । शत्रून् पराजयते । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः ।
 इ = गती० प्रायेणाद्यनुपूर्वः उदयति । लटि तिवादेशे अयदिति जाते

० वैयाकरणान्तरमतेनायं धातुः । पाणिनिनये तु इट-कटि-कटी =

गती इत्यत्र कर्तव्यतः प्रकृष्टो ज्ञेयः ।

आडजादीनाम् ६।१।७२ (लुङ्लङ्लृङ्क्षु) इति आडागमे 'आटरच' इति वृद्धौ उपसर्गयोगे उदायत् उदयतु, उदयेत्, उदेप्यति, उदैप्यत् उदेता, उदैपीत् लिटि इ इ+अ इत्यत्र—[वाणादाङ्गं वलीयः] इति नियमात् गुणे अयादेशे वृद्धौ इ+आय इति जाते । अभ्यासस्यासंवरणे ६।१।७८ (अचिं स्वोरियडुवडौ) इति इयङि इयायेति सिद्धे उपसर्गयोगे उदियाय 'पुरनेकाच०' इति यणि, उदियतुः उदियुः उदियिथ, उदेथ, उदियथुः, उदिय, उदियाय, उदियय, उदिथिव, उदियिम । उदीयात् इत्यत्र एतेर्लिङि ७।१।२४ (उपसर्गात् हस्वः) इति हस्वं तु एतीति अदादिस्थस्येणो निर्देशात् भवति । ऋ = गतौ । ऋ + अति इत्यत्र—पात्राध्मास्थान्नादाण्डृश्यतिसर्तिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छर्धौशीयसीदाः ७।३।७८ (शिति) इति ऋच्छादेशे ऋच्छति आच्छत्, ऋच्छतु ऋच्छेत्, ऋ+स्यति इत्यत्र (एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्) इति इण्निपेधे प्राप्ते—ऋद्धनोः स्ये ७।२।७० (इट्) इति इटि गुणे, मूर्धन्यादेशे अरिप्यति, आरिप्यत् लुङि । ऋ + त् इति स्थितौ च्लौ तस्य च सतिर्शास्त्यतिभ्यश्च ३।१।२६ (च्लेरङ्) इत्यङि अनुबन्धस्येत्संज्ञातोषे ऋ + अत् इति जाते ऋट्शोऽङि गुणः ७।१।१६ इति गुणे आटि वृद्धौ आरत् । ऋ ऋ + अ इति स्थितौ अभ्याससंज्ञायाम्—उरत् ७।१।६६ (अभ्यासस्य) इत्यभ्याससंज्ञकस्य ऋकारस्य अरि हलादिशेषे—अ ऋ + अ इत्यत्र गुणे 'अत उपधाया' इति वृद्धौ सवर्णदीर्घे आर इति रूपम् । अ ऋ + अतुम् इत्यत्र अर्त आदेः ७।१।७० (अभ्यासस्य दीर्घः) इति अभ्यासाकारस्य दीर्घे ऋकारस्य यत्वेन रकारे आरतुः एवम् आरः अ ऋ + थ इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति

इग्निषेधे प्राप्ते--इडँत्यतिर्व्ययतीनाम् ७।२।६६ (थँलि नित्यम्)
 इति नित्यमिडि गुणे सवर्णदीर्घे आरिथ आरथुः आर । क्वादिनियमादिडि
 आरिव, आरिम । ऋ + यात् इत्यत्र--गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७।४।२६
 (यकिं यिँ आर्धधातुके लिङि) इति गुणे यकारस्य द्वित्वे अर्यात् ।
 अर्यास्ताम्, अर्यसुः अर्याः अर्यस्तम्, अर्यास्त । अर्यासम् ।
 अर्यास्व अर्यास्म । एवम् सृ = गतौ । 'पाप्नाध्मा०' इति द्रुतगत्यर्थे
 धावादेशे धावति, अधावत् धावतु धावेत् केवलगत्यर्थे सरतीत्यादि ।
 आर्धधातुके प्रत्यये तु सरिष्यति, असरिष्यत्, सर्ता । 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च'
 इति च्लेः अङि असरत् । ससार । सृ + यात् इत्यत्र--रिङ् शैयग्लिङ्त्तु
 ७।४।२८ (ऋतः यिँ द्विति) इति ऋतो रिङि अनुबन्धनिवृत्तौ रिङ्विधान-
 सामर्थ्याद् दीर्घाभावे स्त्रियात् । उप + सृ = समयोपस्थितौ । प्र + सृ = विस्तारे ।
 अप + सृ = दूरीभावे । सं + सृ = सातत्यगतां । अनु + सृ = पश्चा-
 द्गतौ । निः + सृ = निर्गमे । अभि + सृ = नायक-नायिका-सङ्गमे ।
 वि + सृ = द्वैधीभावे । अति + सृ = विरेचने । परि + सृ = समीपसञ्चारे ।
 धा + सृ = धारासम्पाते । एवम् स्मृ = चिन्तायाम् । स्मरति अस्मरत्
 स्मरतु स्मरेत् । स्मरिष्यति अस्मरिष्यत् स्मर्ता अस्मार्पात् सस्मार । 'गुणोऽ-
 र्तिसंयोगाद्योः' इति गुणे स्मर्यात् । वि + स्मृ = विस्मरणे । सं + स्मृ = पूर्व-
 स्मृतौ । तृ + प्लवनतरणयोः । तरति अतरत् तरतु तरेत् । तृ + स्यति--
 इत्यत्र मेङ्त्वात् 'आर्धधातुकस्येड्वल्लादेः' इति वृटि गुणे च कृते मूर्धन्या-
 देशे तरिष्यति इत्यवस्थायाम्-वृत्तौ वा ७।२।३८ (इटो दीर्घो लिटि न)
 इति चैकल्यके इटो दीर्घे तरीष्यति तरिष्यति । तरीता तरिता । लुङि
 अटागने अतारीत् 'वृत्तौ वा इत्यनेन प्राप्तस्य दीर्घस्य सिचि च

पररमैपदेप् ७।२।४० (वृत्तो इटो न दीर्घः) इति निषेधे अतारिष्टाम्
 अतारिष्टः । अतारीः अतारिष्टम् अतारिष्ट । अतारिप्म्, अतारिप्व, अता-
 रिप्म् । ततार = तत् + अतुस् इत्यत्र—ऋच्छत्यृताम् ७।४।११
 (गुणो लिटि) इति गुणे ततर् अतुस् इति जाते—तृफलमजत्रपश्च
 ६।४।१२२ (हल्मध्यस्थाकारस्य एकारोऽभ्यासलोपः किति लिटि धलि च
 सेटि) इति अभ्यासलोपे अकारस्य पृथ्वे । तेरतुः तेरुः । तेरिथ । तेरथुः तेर
 ततार, ततर, तेरिव, तेरिम । तृ+यात् इत्यत्र—ऋत इद्धातोः ७।१।१००
 इत्यनेन इरि तियात् इति जाते—हंलि च ८।२।७७ (वीः उपधाया दीर्घ
 ईकः धातोः) इति उपधादीर्घे तीयात्, तीर्यास्ताम् तीर्यांसुः इत्यादि
 घ्रा गन्धोपादाने घ्रा+अति इत्यत्र 'पाघ्राघ्रा' इत्यनेन जिघ्रादेशे जिघ्रति,
 अजिघ्रत्, जिघ्रतु, जिघ्रेत्, घ्रास्यति, घ्रा+सिच्+त् इति स्थितौ—विभोपा
 ध्राघेष्टशाच्छासः २।४।७८ (सिचो लुक्) इति वैकल्पिके सिचो लुकि
 अडागमे अघ्रात् । कौ तु सिचो लुकि—आतः ३।१।११० (तिचिं लुकिं
 एव के लुक्) इति के लुकिं उत्स्यपदान्तात् ६।१।६६ (अघ्राणां
 पररूपम्) इति पररूपे अडागमे च अघ्रुः । अघ्राः, अघ्रातम्, अघ्रात् ।
 अघ्राम्, अघ्राव, अघ्राम । पठे—'अस्तिसिचोऽष्टके' इति अष्टकस्येति
 घ्रा+स् ईत् इत्यत्र यमरमनर्मातां सैक् च ७।२।७३ (तिचिं पररमै
 पदेषु ईट्) इति धातोः सगागमे सिचश्चेति अनुयन्धनिवृत्तौ घ्रास्+इस्
 ईत् इति जाते (इट् ईटि) इति सलोपे मयत्दीर्घे अडागमे अघ्रामीत्,
 अघ्रासिष्टाम् इत्यादि । जघ्रा+अ इत्यत्र आत 'ओ लुक्' ७।१।३४
 (धातोः) इति चल औकारे ऋद्यकादेशे जघ्रौ जघ्रा+अतुम् इत्यत्र—
 औतो लोपे ईटि च ६।४।६९ (सार्धपातुके अचिं टिति) इति आलोपे

जप्रतुः भरद्वाजनियमात् वैकल्पिके इटि जघ्रिथ जघ्राथ क्रादिनियमा-
दिटि जघ्रिव जघ्रिम घ्रायात् इत्यत्र *वर्णान्यस्य संयोगादेः ६।१।६८
(धातोः आत् एत्वं आर्द्धधातुके लिङि) इति वैकल्पिके एत्वे घ्रेयात्,
घ्रायात् । वि + आ + घ्रा = हिंसायाम् । एवम् ध्मा = शब्दाग्निसंयोगयोः ।
म्ना = अभ्यासे । धमति, मनतीत्यादि । लुङि अध्मासीत्, अम्नासीत्
इत्यादि । दाण्-दाने । यच्छति, दास्यति, अदास्यत्, दाता 'गातिस्थे'-
ति सिचो लुकि अदात्, अदाताम्, अदुः । इत्यादि । ददौ । दा + यात्
इत्यत्र दाधा द्वादप १।१।२० इति घुसंज्ञायाम् एर्लिङि ६।१।६७
(घुसंज्ञकानां मास्तथादीनाम् आर्द्धधातुके किति) इति धातोराकारस्य
एत्वे देयात्, देयास्ताम् देयासुः इत्यादि । आ + दाण् = आदाने । एवम्
पा = पाने पिवति । इत्यादि । घ्रा = गतिनिवृत्तौ धात्वादेः षः सः ६।१।६४
इति पकारस्य सकारे [निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः] इति परि-
भाषया षट्त्वनिवृत्तौ स्था इति धातुरूपम् जायते, तस्य धातुत्वात् तिपि
तिष्ठातिदेशे तिष्ठति । स्थास्यति । अस्थात् । इत्यादि रूपाणि । लिटि
द्वित्वे स्था स्था इति स्थिते शर्पूर्वाः खयः ७।१।६१ (अभ्यासस्य शि-
ष्यन्ते) इति खयः धकारस्य शेषे तदन्यस्य सकारस्य लोपे 'अभ्यासे चर्च'
इति धकारस्य तकारे तस्था + अ इति स्थितौ णलः औकारे वृद्धौ तस्थौ,
तस्थतुः इत्यादि । स्थेयात् । धेट् = पाने । धयति इत्यादि । लुटि तु आदेचं
उर्पदेशेऽशिति ६।१।४५ इत्येकारस्य आकारे धास्यति इत्यादि । एत्वं ध्यै =
चिन्तायाम् । ध्यायति इत्यादि । लिटि-दध्यौ, दध्यनुः दध्युः । ग्लै, ग्लै =

हर्षक्षये । ग्लायतीत्यादि कै, गै, रै = शब्दे । कायतीत्यादि । गगल् = गतौ-
 गम् अति इत्यत्र इषुगमियमां छः ७।३।७७ (शिति) इति मस्य छत्वे
 तुकि चुत्वे गच्छति । अगच्छत्, गच्छत्, गच्छेत् गम+स्यति इत्यत्र
 शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इप्यते वसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥
 रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्तत्तस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ।
 यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इप्यते रमिश्च यश्च रयनि पठ्यते मनिः ।
 नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥
 दिहिर्दुर्हिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
 इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥
 दिशि दशि दंशिमथो मृशि स्पृशि रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
 लिशि च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥
 रुधिः सराधिर्युधियन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
 इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मत्तास्तवः परं सिद्धयतिरेव नेतरे ॥
 शिपिं पिपिं शुप्यतिपुप्यती त्विपिं विपिं श्लिपिं तुप्यतिदुप्यती द्विपिम् ।
 इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु पान्तान्कृषिकर्पती तथा ॥
 तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
 स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान्पठितास्त्रयोदश ॥
 अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।
 तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥
 पचिं वचिं विचिरिचिरिजिष्टृच्छतीन् निजिं सिचिं मुचिमजिमज्जिमृजतीन् ।
 त्यजिं यजिं युजिरुजिसजिमजतीन्मुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ययनिटस्वरान् ॥
 इति नियमादनिट्कृतया 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इयिपेधे

प्राप्ते गर्मेरिट् परस्मैपदेषु ७।२।१८ (सौंदौ आर्द्धधातुके) इति
 इडागमे मूर्द्धन्यादेशे गमिष्यति, अगमिष्यत् । गन्ता, गम्+त् इत्यत्र
 च्लौ तस्य पुंपादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु ३।१।११ (च्लेरङ्)
 इत्यङि अडागमे अगमत् । जगम्+थ इत्यत्र उपधाकारस्य वृद्धौ जगाम्,
 जगम्+अनुस् इत्यत्र गमर्हन्जनखनघसां लोपः द्वित्यर्नाङ् ६।४।६८
 (उपधाया अचि) इति उपधाकारस्य लोपे जगमतुः जग्मुः । जगम्+थ
 इत्यत्र 'एकाच उपदेशः' इति इश्निपेधे क्वादिनियमादिडागमे प्राप्ते
 उपदेशोऽर्त्तवतः ७।२।६२ तांस्वत्थर्त्यनिटोन्त्यम् (ईट् न) इति पुनः
 इश्निपेधे प्राप्ते भारद्वाजनियमात् वैकल्पिके इटि जगमिथ पक्षे 'नश्चापदा-
 न्तस्य' इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि०' इति परसवर्णे जगन्थ, जग्मथुः,
 जग्म । जगाम, जगम, जग्मिव, जग्मिम । गम्यात् । अति+गम्=अति-
 क्रमे । अ ध+गम्=प्राप्तौ । अनु+गम्=अनुसरणे । अप+गम्=अप-
 सरणे । अव+गम्=ज्ञाने । आ+गम्=आगमने । उप+आ+गम्=
 सङ्गमे । उत्+गम्=उदये । प्रति+उद्+गम्=अभ्युपपत्तौ । उप+गम्=
 पार्श्वगमने । सम्+गम्=मेलने । (आत्मनेपदी) यम्=उपरमे । 'इङ्ग-
 मियर्मा छः ।' इति यस्य छादेशे तुकि चुत्वे यच्छति, यंस्यति, अयं
 स्यत्, यम्+ता=इत्यत्र । मकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णत्वेन नकारे
 यन्ता, यम्+स+र्द्+त्=इत्यत्र 'यमरमनमार्ता०' इत्यनेन सिचः इटि
 धातोः सगागमे 'इट् ईटि' इति सिचो लोपे सवर्णदीर्घे अनुस्वारे
 अडागमे च अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिष्टुः । ययाम, ययम्+अनुस्
 इत्यत्र अर्त्त एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।१२० (धातोः णत्
 अभ्यासस्य लोपः किति) इति एकहल्मप्याकारस्य णत्वे अभ्यासलोपे

च येमत्तुः । येमुः । ययम्+थ इत्यत्र [अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिङ् थलि वेडयम् ।] इति नियमाद् वैकल्पिके इटि ययम्+इथ इत्यत्र थंलि च् सेटि ६।४।१२१ (अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि एत् अभ्यासलोपः इत्येत्वे अभ्यासलोपे च येमिथ, इडभावे अनुस्वारे परसवर्णे ययन्थ, येमथुः, येम । ययाम्, ययम्, येमिव, येमिम, यस्यात् । एवं णम्=प्रह्वत्वे शब्दे च णो नः ६।१।६५ (घात्वादेः) [णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाथनाधनन्दन- कनृनृतः] इति णस्य नत्वे नमति । यमिवद्वरूपं । यभ्=मैथुने । यमति । यभ+स्यति इत्यत्र 'भृतां जशोऽन्ते' इति भस्य वकारे 'खरि च' इत्यनेन चत्वेन पकारे यप्स्यति, अयप्स्यत् । यभ+ता इत्यत्र इडभावे भृपस्तथोर्धोऽर्धः ८।२।४० इति तकारस्य धकारे भकारस्य जश्त्वेन वकारे यब्धा, यभ्+सीत् इत्यत्र अमिट्कत्वात् इडभावे वद्वज्रहलन्त- स्याचः ७।२।३ (सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु) इति वृद्धौ याभ्+सीत् इति जाते जश्त्वचत्वे अडागमे अयाप्सीत् । अयाभ्+स्ताम् इत्यत्र भृलो- भृलि ८।२।२६ (सस्य लोपः) इति सलोपे तस्य घत्वे भस्य वत्वे अयाब्धाम् । अयाप्सुः । अयाप्सीः । अयाब्धम् । अयाब्ध । अया- प्सम् । अयाप्स्व । अयाप्सम् । ययाम्, येमत्तुः, येमुः । यस्यात् । दह=भस्मीकरणे । दहति, अदहत्, दहतु, दहेत्, दह्+स्यति इत्यत्र 'होढः' इति ढत्वे 'पढोः कःसि' इति कत्वे 'एकाचो वशो भप्' इति दस्य धकारे सश्च मूर्दान्यादेशे धचयति, अधचयत्, दग्धा, अधाचीत्, अदाग्धाम्, अधाधुः, इत्यादि । ददाह, देहतुः इत्यादि । दह्यात् । त्यज्= हानौ । त्यजाते, त्यजयति, अत्यजयत्, त्यक्ता, अत्याचीत्, तत्याज । तत्यजिथ, तत्यज्य । त्यज्यात् । तप=संन्तापे । तपति, तप्स्यति, अत-

पस्यत्, तप्ता, अताप्सीत्, तताप, तेपतुः । तेपिथ, ततप्थ । तप्यात्,
 क्रमु=पादविक्षेपे । क्रम+ति इत्यत्र वाँ आर्शभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसि-
 त्रुटिलषः ३।१।७० (श्यैन् कर्तरि साँवधातुके) इति वैकल्पिके
 श्यनि अनुबन्धनिवृत्तौ क्रम्+यति इति जाते । क्रमः परस्मैपदेषु
 ७।३।७६ (दीर्घः शिति^३) इति दीर्घे क्राम्यति । पक्षे क्रामति ।
 क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । क्रमिता । अक्रम+ईत् इत्यत्र अतो
 हर्लादेर्लोयोः^१ ७।२।७ (वाँ वृद्धिः इटि^२ सिचि^३ परस्मैपदेषु) इति
 पात्तिकीं वृद्धिं बाधित्वा । नेटि^२ ७।२।४ (सिचि^३ वृद्धिः हलः) इति
 निषेधे प्राप्ते तं बाधित्वा 'वदन्नजहलन्तस्याचः' इति नित्यवृद्धौ प्राप्ता-
 याम् ह्यर्थन्तत्तणश्चसजागृणिश्वयेदिताम् ७।२।५ (नेटि^२ सिचि^३ वृद्धिः)
 इति वृद्धिनिषेधे अक्रमीत् । चक्राम चक्रमतुः । क्रम्यात् । अति+क्रम =
 उवलंघने । अप+क्रम=अपसरणे । आ+क्रम=आक्रमये । (आत्मनेपदे)
 उत्+क्रम=उद्गमने । परा+क्राम्=पराक्रमे । (आत्मनेपदे) उप+क्रम्=
 प्रारम्भे । (आत्मनेपदे) वि+क्रम=साधु पादविक्षेपे । (आत्मनेपदे)
 (साधु विक्रमते वाजीत्याद्युदाहरणम्) अमु=सन्चलने । अभ्यति । पक्षे
 अभति । आभ्यतीति तु देवादिकस्य । अभ्रम्यत् अभ्रमत् । अभ्र्यतु अभ्रतु ।
 अभ्र्येत् अभ्रेत् । सेट्क्वादिट् अभ्रिष्यति अभ्रमिष्यत् । अभ्रिता । भ्रान्ताद्
 वृद्धिनिषेधे) अभ्रमीत् । वभ्राम वभ्रम+अतुस् इत्यत्र वाँ जुभ्रमुत्रसाम्^४
 ६।४।१२४ (ण्व् अभ्र्यासलोपः किंति लिटि सेटि धालि च^५) इति ण्वे
 अभ्र्यासलोपे च अभ्रतुः । पक्षे वभ्रमतुः । अभ्रिथ वभ्रमिथ अभ्रिव वभ्रमिव ।
 अभ्र्यात् । वि+भ्रम=विभ्रान्तौ । सम्+भ्रम=भ्रान्तौ । अभ्रु=अदने ।
 अभ्र्+अति इत्यत्र ण्विबुक्लमुचमाँ शिति ७।३।७६ (अचं दीवैः^६)

इति प्राप्तस्य दीर्घस्य [आङि चम इति वक्तव्यम्] इति नियमादिह निषेधे चमति । आङ्योगे आचामति । आचामत् । चमिष्यति । अचमिष्यत् । चमिता । अचमीत् । चचाम चेमतुः । चेमिथ । चम्यात् । छिबु = निरसने । छिबति इत्यत्र 'छिबुक्लमुचर्मा शिति' इति अचो दीर्घे छीवति । छिब् + इष्यति इत्यत्र—पुगन्तलधूपधस्य च ७।३।८६ (गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः) इति गुणे ष्ठेविष्यति । अष्टेवीत्, छिब्छिब् + अ इत्यत्र—शर्पूर्वाः खयः इति थकारशेषे अन्यहलश्च लोपे 'अभ्यासे चर्च' इति थस्य तकारे 'पुगन्तलधूपधस्य च' इति उपधागुणे तिष्ठेव । कित्वाद्गुणाभावे तिष्ठितुरित्यादि । आशीर्लिङि हलि चेति दीर्घे छीव्यात् । चिती=संज्ञाने । चेतति, चेतिष्यति, अचेतीत्, चिचेत्, चित्वात् । एवं पिथु=गत्याम् । शुच=शोके । लुट=विलोढने । वृपु=वर्षणे । वर्षति । अवर्षीत् । वृष्यात् । हपु=अलीके । घृपु=घर्षणे । च्युतिर=आसेचने । च्योतति । च्योतिष्यति । ईरितो वाँ ३।१।५७ ('च्लेरङ् धातोः') इति च्लेरङि ङित्वाद् गुणाभावे, अच्युतत् । पक्षे अच्योतीत्, चुच्योत् । च्युत्यात् । एवम् धुपिर् अविशब्दने, शब्दे इत्यन्ये । मूच्छा=मोह-समुच्छ्राययोः । कूज=अव्यक्ते शब्दे । फुल्ल=विकसने । चूप=पाने । तूप=तुष्टौ । पूप्=वृद्धौ । जीव = प्राणधारणे । शील=समाधौ । कील=बन्धने । पीव=स्थौल्ये । रक्ष=पालने । गद=व्यक्त्या वाचि । गदति । अगदत् । गदिष्यति । अगदीत् । अगादीत् । भप्=बुद्धने । हुनादि=समृद्धौ । आदिर्जिटुर्ध्वः १।३।५ (धातोर्लिटः) इति ङुकारस्थेत्संज्ञार्या लोपे च तद्देव इकारनिवृत्तौ इदितो लुम् धातोः ७।१।५८ इति लुमागमे कर्त्तव्ये 'मिद्चोऽन्त्यापरः' इति

अकारस्यान्तावयवे नुमि अनुबन्धनिवृत्तौ शपि नन्दति, नन्दिष्यति,
 अनन्दीत्, इदिस्वाक्षलोपाभावे नन्द्यात् । अभि + नन्द = प्रशंसायाम् ।
 एवं शिदि = निन्दायाम् । निन्दति । मडि = भूषायाम् । मण्डति ।
 रहि = गतौ । रंहति । खजि = गति-वैकल्ये । खञ्जति । मुडि = खण्डने ।
 मुण्डति । चदि = आह्लादे । चन्दति । कदि, क्रदि = आह्वान-रोदनयोः ।
 चुवि = वक्त्र-संयोगे । गुजि = अव्यक्ते शब्दे । कुडि = वैकल्ये । लुटि-
 स्तेये । लुठि इत्येके । कुठि = प्रतिवाते । वृहि = वृद्धौ । वाछि = इच्छा-
 याम् । अहि = गतौ । अंहति । द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'अत आदे'रिति
 अभ्यासदीर्घे आ + अंह इत्यत्र तस्मान्नुङ् द्विर्हलः ७।४।७१ (धातोः
 अत आदेः) इति लुटि अनुबन्धनिवृत्तौ आनंह, आनंहलुः आनंहुः ।
 आनंहिथ, आनंहधुः, आनंह । आनंह, आनंहिव, आनंहिस । अर्ह =
 पूजायाम् । अर्हति, आनर्ह, अर्हिष्यति । अर्च = गतिपूजनयोः । अर्चति,
 आनर्च । अर्द = गतौ याचने च । अर्दति, आनर्द । अर्ज = अर्जने । आनर्ज ।
 गर्ज = शब्दे । तर्ज = भर्त्सने । चर्व = अदने । दंश = दंष्ट्राव्यापारे । दंश
 सञ्ज-स्वञ्जां शपि ६।४।२५ रञ्जेञ्च (नलोपः) ६।४।२६ इति
 नलोपे दशति । 'व्रश्च-भ्रश्च०' इति शस्य पत्वे 'पठोः कः सि' इति पस्य
 ककारे सस्य सूद्धन्यादेशे कपोर्योनि छकारे दंचप्रति । दंश । 'चद्वज्जे'ति
 वृद्धौ अर्दाक्षीत् । ददंश, अनिदितां हल उपधायाः षिङिति ६।४।२४
 (नलोपः) इति नलोपे दश्यात् । लुञ्ज = अपनयने । लुञ्जिष्यति ।
 अलुञ्जीत् । लुच्चात् । अलु = गति-पूजनयोः । अलुति, अलुष्यति,
 आलुञ्जीत् । आनञ्ज । अच्यात् । एशिर् = प्रेक्षणे, 'पात्राभ्यां०' इति पश्या-
 देशे पश्यति । मृजिहृशोर्ल्यमिति ६।१।२८ इति मित्वात् 'जकार-

स्यान्तावयवे अमि अनुबन्धनिवृत्तौ दृ=अश् + स्यति इति जाते । यणत्वेन ऋकारस्य रकारे द्रश् + स्यति इत्यत्र 'घ्रश्चभ्रस्ज०' इति पत्वे तस्य कत्वे मूर्धन्यादेशे द्रचयति । अदर्शत्, अद्राक्षीत् । ददर्श, ददर्शित्, दद्रष्ट, दृश्यात् । ज्वर=रोगे । ज्वरिष्यति । श्रथ, श्लथ=हिंसायाम् । ज्वल=दीप्तौ । स्वन, ध्वन=शब्दे । क्षर=सञ्चलने । लगे=सङ्गे । लगिष्यति । ललाग, लेगतुः । लग्यात् । शद=अव्यक्ते शब्दे । 'णो नः' इति णस्य नकारे नदति । ननाद, नेदतुः । रस्=शब्दे रसति । वि+रस्=कुशब्दे । लस्=शोभायाम् । वि + लस्=विलासे । फल=निष्पत्तौ । फलति । फलिष्यति । पफाल । 'तृफलभजत्रपश्च' इत्येत्वेऽभ्यासलोपे च फेलतुः । फल्यात् । दल = विसरणे । चर = गतौ । रण, भण, क्वण=शब्दे । लप, जप, जल्प, गल्प=व्यक्तार्या वाचि । मह=पूजायाम् । रह=स्यागे । पल्लू = पतने । पतति, पतिष्यति, लृदित्वात् च्लेरङि पत्+अत् इति स्थितौ पतः पुंम् ७।१।१६ (अङि) इति पुमागमे कर्त्तव्ये मित्वादकारात्परे पुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अडागमे, अपप्तत्, अपप्तताम्, अपप्तन् । अपप्तः, अपप्ततम्, अपप्तत् । अपप्तम्, अपप्ताय, अपप्ताम् । पपात्, पेत्तुः । पत्यात् । वस=निवासे, वसति, वस्+स्यति इत्यत्र सः स्याद्ध्रिधातुके ६।१।१६ (तैः) इति सस्य तकारे वत्स्यति । अवरत्स्यत् । वस्ता । अवात्सीत् । अवास्+स+ताम् इत्यत्र सस्य तकारे अवात्+स+ताम् इत्यवस्थायाम्--'क्ल्लो क्ललि' । इति सलोपे अवात्ताम्, अवात्तुः । व वस्+थ इत्यत्र लिट्यभ्यासस्योभयेर्षाम् ६।१।१७ (सम्प्रसारणम्) । इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणे सम्प्रसारणाच्च ६।१।१०८ (पूर्वर्णम्) इति पूर्वर्णे

उपधादीर्घे उवास । वस् अतुस् इत्यत्र [सम्प्रसारणं तदाश्रयं
 च कार्यं बलवत्] इति नियमाद् *वचिस्वपियजादीनां किति
 ६।१।१५ (सम्प्रसारणम्) इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्व-
 रूपे उस् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये सवर्णदीर्घे शासिवसिघसीनाञ्च
 ८।३।६० (इण्कुम्भ्यां सस्यै षः) इति सस्य षत्वे ऊषतुः, ऊषुः ।
 उवसिथ उवस्थ, ऊषथुः, ऊष । उवास, उवस, ऊषिव ऊषिम । उष्यात् ।
 उप+वस = अभोजने । वद=व्यक्तार्या वाचि । वदति, वदिष्यति, 'वद-
 व्रजे'ति वृद्धौ अवादीत् । उवाद, ऊदतुः, ऊदुः, उवदिथ । उद्यात् ।
 खनु=अवदारणे । खनति । खनिष्यति । अखनीत् अखानीत् । चखन्+
 अतुस् इत्यवस्थायाम्, 'गमहनजनखन०' इति उपधालोपे चखनतुः,
 चखनुः । चखनिथ । ये^३विभाषा ६।४।४३ (जर्नसनखनाम् आत्)
 इति वैकल्पिके आत्वे खयात् पक्षे खन्यात् । इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

एध=वृद्धौ । इति वृद्धयर्थकात् अकर्मकात् एध् धातोः 'लः कर्मणि च
 भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्त्तरि लकारोपस्थितौ 'वर्तमाने लङि'ति
 वर्तमानार्थके †लटि तत्स्थाने 'तिप्त्वस्मी'त्यादिना तिङादेशे कर्त्तव्ये

* यजिर्वपिर्वहिशचैव वसिर्वेज्ज्वेज इत्यपि ।

हेज्वदी श्रयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ।

† लटि--ते आते, अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । इति प्रत्य-
 याकारो ज्ञेयः । प्रथमत इमे प्रत्यया जिह्वारूढाः कर्त्तव्याः । ततो धातुरूप-
 कधने सुविधा स्यात् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १।३।१२ (धातोः) । इति अनुदात्तत्वा-
दात्मनेपदे विधेये तडानावात्मनेपदम् १।४।१०० इति तडः आत्म-
नेपदत्वात् प्रथमपुरुषैकत्व-विवक्षायाम् त प्रत्यये एध् + त इत्यत्र टितं
आत्मनेपदानां टेँ रेँ ३।४।७६ (धातोर्लस्य) । इति तप्रत्ययाकारस्य
एत्वे शपि अनुबन्धनिवृत्तौ एध्+अते, इत्यत्र धकास्य स्वरसंयोगे
एधते । द्विवचन-विवक्षायाम् आताम् प्रत्यये टेः एत्वे शपि एध्+
आते, इति जाते आतो ङितः ७।२।८१ (अत इय्) । इति आ-
कारस्य इयादेशे लोपो व्योर्वलीति यलोपे एध् + इते इति जाते
गुणे एधेते । बहुत्वविवक्षायाम् ऋप्रत्यये तस्य अन्तादेशे एध् +
अन्ते, इत्यत्र पररूपे एधन्ते । एध् थास् इत्यत्र थासँ सेँ ३।४।८०
(टितोँ लस्य) इति थासः से कृते शपि एधसे । एध् + आधामित्यत्र
शपि टेरेत्वे एध्+आथे इत्यत्र आत इयादेशे यलोपे गुणे एधेथे, एधध्वे ।
एध्+ए इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपे एधे, एध्+वहे इत्यत्र 'अतो
दीर्घो यजि' इति दीर्घे एधावहे, एधामहे । कर्तृवाच्यतया कर्तुः तिटा सा-
मानाधिकरण्यात् धर्मेन्द्रशास्त्री यशसि समेधते । तौ एधेते । ते एधन्ते
इत्यादि । *लटि तप्रत्यये शपि एधत इत्यत्र 'आडजादीनाम्' इति।
धातोः आडागमे गृद्धौ एधत एधेताम्, एधन्त । एधथाः, एधेथाम्,
एधध्वम् । एधे, एधावहि, एधामहि । †लोटि एधते इत्यत्र आमेतः

* लटि--त आताम् अन्त । थास् आधाम् ध्वम् । इ वहि महि ।

† लोटि--ताम् आताम् अन्ताम् । स्व आधाम् ध्वम् । ए आवहं
आमहं ।

३।४।६० (लोटः) इति एकारस्यामादेशे एधताम्, एधेताम्, एध-
न्ताम् । एधसे, इत्यत्र सर्वाभ्यां वासौ ३।४।६१ (एतः लोटः) इति
एकारस्य वकारे एधस्व, एधेथाम्, एधध्वे इत्यत्र एतः अस्मि एधध्वम् ।
एध ए इत्यत्र एत ए ३।४।६२ (लोट उक्तमस्य) इति एकारस्यैकारे
'आहुतमस्य पिच्च' इत्याडागमे दीर्घे एधा + ऐ इत्यत्र 'आटश्चेति'
वृद्धौ एधै, एध + वहै इत्यत्र, आडागमे सवर्णदीर्घे एधावहै, एधामहै ।
*विधिलिङि तप्रत्यये शपि अनुबन्धनिवृत्तौ एध+त, इत्यत्र लिङः सीयुट्
३।४।१०२ (आत्मनेपदस्य) इति टित्वात् तप्रत्ययस्यादौ सीयुडागमे
अनुबन्धनिवृत्तौ 'लिङः सलोपोऽनन्तस्ये'ति सलोपे गुणे एधेत, एधे-
याताम्, एध+क्त इत्यत्र क्तस्य रन् ३।४।१०५ (लिङः) इति क्तस्य
रनादेशे सीयुडादिकार्ये एधेरन् । एधेथाः, एधेयाथाम्, एधध्वम् ।
उत्तमपुरुषैकवचने इंटोऽत् ३।४।१०६ (लिङः) इति इटः अदादेशे
सीयुडादिकार्ये एधेय, एधेवहि, एधेमहि । †लृटि तप्रत्यये ढेरत्वे
'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यप्रत्यये तस्याद्धातुके वलादौ इटि, मूर्ध-
न्यादेशे, एधिष्यते, एधिष्येते, एधिष्यन्ते । एधिष्यसे, एधिष्येथे, एधि-
ष्यध्वे । एधिष्ये, एधिष्यावहे, एधिष्यामहे । ‡लृङि आडागमे वृद्धौ

* विधिलिङि--ईत ईयाताम् ईरन् । ईथाः ईयाथाम् ईध्वम् । ईय
ईवहि ईमहि ।

† लृटि--स्यते स्येते स्यन्ते । स्यसे स्येथे स्यध्वे । स्ये स्यावहे स्यामहे ।

‡ लृङि--स्यत स्येताम् स्यन्त । स्यथाः स्येथाम् स्यध्वम् । स्ये
स्यावहि स्यामहि ।

ऐधिप्यत, ऐधिप्येताम्, ऐधिप्यन्त । ऐधिप्यथाः, ऐधिप्येताम्, ऐधि-
प्यध्वम् । ऐधिप्ये, ऐधिप्यावहि, ऐधिप्यामहि । *लुटि एधिता, एधि-
तारौ, एधितारः । एधितासे, एधितासाथे, एधितास् + ध्वे, इत्यत्र
धि च् मा२।२५ (सँलोपः) इति सलोपे एधिताध्वे । एधितास् + ए,
इत्यत्र हँ ऐति ७।४।५२ (सँ वासँस्योः) इति सो हकारे एधिताहे,
एधितास्वहे, एधितास्महे । †लुङि तप्रत्यये शपं वाधित्वा च्लौ तस्य
सिचि अनुचन्धनिवृत्तौ आर्द्धधातुकत्वात् इटि मूर्धन्यादेशे ण्वुत्वे आढागमे
वृद्धौ ऐधिष्ट, ऐधिपाताम्, ऐधिप् + ऋ इत्यत्र आत्मनेपदेष्वनतः
७।१।५ (ऋः अत्) इति ऋस्य अति कृते ऐधिपत । ऐधिष्ठाः, ऐधिपा-
थाम् । ऐधिप् + ध्वम् इत्यत्र 'धि च', इति सलोपे ऐधिध्वम् इति जाते
इणः 'धीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् मा३।७८ (मूर्धन्यः) इति धस्य
हत्वे ऐधिध्वम् । ऐधिपि, ऐधिप्वहि, ऐधिप्महि । ‡लिटि तु इजादेश्च
गुरुमतोऽनृच्छः ३।१।३६ (लिटि धातोः 'आम्') इत्यामे कृते आर्मः
२।४।८१ (लिटो लुक्) इति लिटो लुकि एधाम् इत्यत्र प्रातिप-
दिकादिलुगन्तकार्ये §कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ३।१।४० (आर्मः),

* लुटि--ता तारौ तारः । तासे तासाथे ताध्वे । ताहे तास्वहे
तास्महे ।

† लुङि--सेट्कधातुषु इष्ट इपाताम् इपत । इष्टाः इपाथाम् इध्वम् ।
इपि इप्वहि इप्महि । अनिट्केषु लङ्वत् ।

‡ लिटि--ए आते इरे । से आथे ध्वे । ए वहे महे ।

§ अभूततद्भावे कृन्वस्तियोगे ० ३।४।५० इति सूत्रस्य कृशब्दा

इति लिट्परकस्य कृजोऽनुप्रयोगे प्रथमपुरुषैकत्वविवक्षायां तत्रत्यये तस्य
 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे एधा + कृ + त इति जाते—लिटस्तभ्यो-
 रेशिरेच् ३।४।८१ इति तकारस्य एशित्यादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ एधाम् +
 कृ + ए इत्यत्र 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम्
 चकृए इत्यत्र 'इको यणचि' इति यणि एधाम् + चक्रे, इति जाते 'भोनु-
 स्वारः' इति मस्यानुस्वारे 'वापदान्तस्ये, ति वैकल्पिके परसवर्णे एधा-
 न्चक्रे, एधान्चक्राते, 'लिटस्तभ्योरेशिरेच्' इति इरेचि यणि एधान्च-
 क्रिरे, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इयिनबोधे मूर्द्धन्यादेशे एधान्चकृषे,
 एधाञ्चक्राथे, 'इणः पीध्वलुङ्लिट् धोऽङ्गात्' इति धस्य मूर्द्धन्या-
 देशेन ढत्वे एधान्चकृढ्वे एधान्चक्रे, 'कृसृभृवृस्तुद्भुक्षुश्रुवो लिटि' इति
 इटो निपेधे एधाञ्चकृवहे, एधाञ्चकृमहे । सुवोऽनुप्रयोगे सुवः
 परस्मैपदित्वात् एधाम् + भू अ इति जाते द्वित्वादिकार्ये वैकल्पिके
 परसवर्णे एधाम्भूवेत्यादि । एवमसोऽनुप्रयोगे तस्यापि परस्मै-
 पदित्वात् एधाम् + अस् + अ इत्यत्र द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'अत आदेः' इति
 अभ्यासदीर्घे ततः सवर्णदीर्घे एधामास एधामासतुः, एधामासुः ।
 एधामासिथ, एधामासथुः, एधामास एधामास एधामासिव, एधामासिम ।
 *आशील्लिटि तत्रत्यये आर्धधातुकत्वेन शपोऽभावे 'लिटः सीयुट्'

दारभ्य, "कृजो द्वितीय तृतीय० ३।४।८२ इति सूत्रस्थ-ज,कारान्तः
 'कृज्' प्रत्याहारः तेन कृ + भू = अस् इति त्रयो धातवो लभ्यन्ते ।

* आशील्लिटि--सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् । सीष्टाः सीयास्ताम्
 सीध्वम् । सीय सीवहि सीमहि ।

इति सीयुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ सुट् तिथोः ३।४।१०७ (लिङ्) ।
 इति तकारस्यादौ सुडागमेऽनुबन्धनिवृत्तौ सकारस्य मूर्धन्यादेशे ष्टुत्वेन-
 तकारस्य टकारे एध्+सीष्ट इति जाते वलादित्वादिति मूर्धन्यादेशे
 एधिपीष्ट, एधिपीयास्ताम्, एधिपीरन् । एधिपीष्ठाः, एधिपीयास्थाम्,
 एधिपीढ्वम्, एधिपीय, एधिपीवहि, एहिपीमहि । सम्+एध =
 समृद्धौ । यथा चिद्वत्सु र० वि० ध्रुलेकरः समेधते इत्यादि । ईह =
 चेष्टायाम् । ईहते, ईहाञ्चक्रे, इत्यादि । ईक्ष = दर्शने । ईक्षते, ईक्षाञ्चक्रे
 इत्यादि । निर्+ईक्ष = निरीक्षणे । परि+ईक्ष = परीक्षायाम् । सम्+
 ईक्ष = समीक्षायाम् । इत्यादि प्रायः सर्वोपसर्गयोगेनैवेक्षधात्वर्थविशेषो
 ज्ञेयः । यथा—अन्वीक्षते अपेक्षते, अभीक्षते, वीक्षते, प्रेक्षते, प्रतीक्षते,
 उदीक्षते, उपेक्षते । इत्यादि । ऊह = वितर्कं । ऊहाञ्चक्रे । गृह = कुत्सा-
 याम् । गृहते । जगर्ह । कपि = चलने । कम्पते, कम्पिष्यते, चकम्पे,
 कम्पिषीष्ट । अनु+कम्प = अनुकम्पायाम् । एवम् स्पदि = किञ्चिच्चलने ।
 स्पन्दते । स्पन्दिष्यते । द्वित्वादिकार्ये 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषे
 पस्पन्दे, इत्यादि । क्लिदि=परिदेवने क्लिन्दते, क्लिन्दिष्यते चिक्लिन्दे ।
 वदि = अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते, वन्दिष्यते, ववन्दे वन्दिषीष्ट ।
 लधि=गतौ । लङ्घते । शकि=शङ्कायाम् । शसि=आशंसायाम् [प्रायेणाय
 माङ्पूर्वः] आशंसते । आशंसिष्यते आशशंसे । आशंसिषीष्ट । मुडि=
 मार्जने । मुरडते । मुरिडिष्यते । चडि = कोपे । चरडते । मडि = भूपा-
 याम् । मरडते । (परस्मैपदीत्येके) । टुवेष्ट = कम्पने । वेपते । काश्ट =
 दीप्तौ । काशते, काशिष्यते । प्र + काश = प्रदीप्तौ । वि+काश=उत्फुल्लने ।
 अव+काश=रिक्तीभावे । निस्+काश = निस्तारणे । भासृ = दीप्तौ ।

रांस=गर्दभ-शब्दे । भाष् = कथने । लोक्, लोचृ=दर्शने । लोक्ते, लोकि-
 ण्यते । लिटि द्वित्वादिकार्ये अभ्यासह्रस्वत्वेन 'एच इगृह्स्वादेशे' इति
 श्रोत उकारे लुलोके । बाध्=प्रतिघाते । बाधते । घट=चेष्टायाम् । घटते ।
 घटिष्यते । जघटे । घटिषीष्ट । सम्+घट=सङ्गमे । वि+घट=विश्ले-
 षणे । उद्+घट=अपावरणे । जित्वरा=सम्भ्रमे । धातोः अनुबन्धनिवृत्तौ
 त्वरते, त्वरिष्यते तत्वरं । कथ्=श्लाघायाम् । कथते । कथिष्यते ।
 चकथे । च्युङ्=पतने । च्यवते । च्योष्यते, अच्योष्ट, चुच्युवे, च्योषीष्ट ।
 एवं च्लुङ्=गतौ । डीङ्=विहायसा गतौ । [प्रायेणायमुत्पूर्वः] उङ्-
 ङ्यते । उङ्ङ्यिष्यते । उङ्ङ्यिष्यत । 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति
 यणि उपसर्गयोगे उङ्ङिङ्ये । उङ्ङिङ्वाते । उङ्ङिङ्यरे । विभाषेटः
 ॥३७६ (इणः षीध्वंलुङ्लिट् धोऽङ्गात्) इति वैकल्पिके ढत्वे उङ्ङि-
 ङ्यिङ्ढ्वे उङ्ङिङ्यिङ्वे । स्मिङ्=ईषद्भासे । स्मयते । स्मयिष्यते । अस्मेष्ट ।
 संयोगपूर्वकत्वात् यणोऽभावे 'अचि शनुधातुभ्रुवाम्' इति इयङि सिस्मिये,
 क्रादिनियमादिति सिस्मियिषे, 'विभाषेट' इति वैकल्पिके ढत्वे सिस्मि-
 यिङ्वे, सिस्मियिङ्वे । सिस्मियिवहे, सिस्मियिमहे । हुत = दीप्तौ,
 द्योतते । द्योतिष्यते । लुङि तु द्युद्भ्यो^१ लुङि १।३।६१ (परस्मैपदं वा)
 इति वैकल्पिके परस्मैपदे तिपि च्लि प्रत्यये । द्युत्+च्लि, इति स्थितौ
 'पुपादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेपु' इति च्लेः अङि ङित्वाद् गुणाभावे
 अडागमे अद्युतत् । पक्षे अद्योतिष्ट । अद्योतिपाताम् । इत्यादि । लिटि
 द्वित्वादिकार्यो द्यु+द्युत्+ए इति जाते द्युति-स्वाप्योः सम्प्रसारणम्
 ७।४।६७ (अभ्यासस्य) इति यकारस्य इकारे सम्प्रसारणे 'सम्प्रसा-
 रणा ङ' इति पूर्वरूपे दिद्युते, दिद्युताते, दिद्युतिरे । द्योतिषीष्ट । रुच =

दीप्तौ अभिप्रीतौ च । रोचते, अरुचत्, अरोचिष्ट । रुचे, रोचिषीष्ट ।
 संसु-भंसु-ध्वंसु = अधःपतने । संसते, संसिप्यते, 'द्युद्भ्यो लुङि' इति
 वैकल्पिके परस्मैपदे, तिपि 'पुपादिद्युतादि०' इति । च्लेरङि 'अनि-
 दिता हल उपधायाः क्किति', इति नलोपे* अस्रसत्, पक्षे असंसिष्ट ।
 एवं ध्वंसु-भंस्वोरपि रूपाणि । श्रिता=वर्ण । जिप्विदा=स्नेहनमोचनयोः ।
 वृट्=परिवर्त्तने । रुट् लुट् लुठ=प्रतिघाते । शुभ=दीप्तौ । सन्धु=विश्वासे ।
 शुभ=सञ्चलने । वृत्=वर्तने, वर्तते, लृटि तु वृद्धयः स्यसन्तोः १।३।६२
 (परस्मैपदं) इति वैकल्पिके परस्मैपदे तिपि स्यप्रत्यये वृत्+स्यति
 इत्यत्र न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५६ ('से परस्मैपदे इट्') इति इग्निपेधे
 लघूपधगुणे चत्स्यति, पक्षे तङि इडागमे वर्तिष्यते । अवत्स्यत् । अव-
 तिष्यत । लुङि द्युतादित्वात्परस्मैपदे च्लेरङि ङित्वाद् गुणाभावे अवृत्त्
 अवर्तिष्ट । ववृते । वर्तिषीष्ट । नि+वृत्=निवृत्तौ । निर्+वृत्=निष्पत्तौ ।
 प्र+वृत्=प्रवृत्तौ । आ+वृत्=अभ्यासे । परा+वृत्=परचान्निवृत्तौ ।
 अनु+वृत्=अनुसरणे । वि+वृत्=अतत्त्वतोऽन्यथाभावे । उद्+वृत्=
 उपरिभावे । अति+वृत्=लङ्घने । परि+वृत्=परिवर्तने । एवम् वृधु=
 वृद्धौ । इह द्वावेव वृतादौ पठितौ । द्युतादिः समाप्तः । मुद=हर्षे ।
 मोदते, मोदिष्यते, मुमुदे, मोदिषीष्ट । रमु = क्रोडायाम् रमते ।
 रंस्यते । अरंस्यत । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारे रन्ता । अरंस्त ।
 रेमे । रंसिष्ट । उप + रम् = निवृत्तौ, मृतौ च । वि + रम्=निवृत्तौ ।

* नकाराजावनुस्वारपञ्चमौ ऋलि धातुषु ।

सकारजश्शकारश्चोर्पाट्वर्गस्तवर्गजः ॥

आ + रम् = विहारे (आत्मनेपदिनौ) । अभि + रम् = आनन्दे ।
 रम् = आरम्भे । [प्रायेणायमाङ् पूर्वः] आरम्भते । 'खरिचे'ति चत्वेन
 अकारस्य पकारे आरप्स्यते । रम् + ता इत्यत्र 'ऋषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य
 धकारे 'भ्रलं जश् भ्रशि' इति भस्य बत्वे आरब्धा । अरम् + स्त इत्यत्र
 'भ्रलो भ्रलि' इति सलोपे तस्य धत्वे जश्त्वेन भस्य बत्वे आरब्धः ।
 आरप्साताम्, आरप्सत । आरब्धाः, आरप्साथाम्, आरब्ध्वम् । आर-
 प्सि, आरप्स्वहि, आरप्स्महि । आरेभे । आरप्सीष्ट । एवम् डुभलष् =
 प्राप्सौ । आ + लभ = स्पर्शे हिंसायाञ्च । उप + आ + लभ् =
 भर्त्सने । वि + प्र + लभ = प्रतारणायाम् । भिञ्च = याचने । भिञ्चते ।
 भिक्षिष्यते । विभिक्षे । भिक्षिपीष्ट । एवम् शिञ्चविद्योपादाने, शिञ्चते ।
 षेवृ = सेवायाम्, सेवते । सेविष्यते । द्वित्वादिकार्ये 'आदेशप्रत्यययोः'
 इति आदेशसकारतया, इणोऽभ्यासात् परस्य सस्य मूर्धन्यादेशे सिषेवे ।
 सेविषीष्ट । त्रैङ् = पालने । शपि आयादेशे त्रायते । लृटि 'एकाच
 उपदेशोऽशिति' इति एकारस्य आत्वे त्रास्यते । द्वित्वादिकार्ये 'आतो
 लोप इटि च' इति आलोपे-तत्रे । तत्राते । तन्निरे, क्रादिनियमादिति
 तन्निरे इत्यादि । एवम् प्यैङ् = वृद्धौ । देङ् + रच्णे = दयते, दास्यते ।
 लुङि अदा + स्त इत्यत्र 'दाधाध्वदाप्' इति 'धु'-संज्ञायाम् स्थाध्वो-
 रिच् १।२।१७ (सिच् किञ्) इति धातोः आकारस्य इत्वे सिचश्च
 क्त्वात् गुणाभावे ह्रस्वादङ्गात् २।२।२७ (सिचो लोपो भ्रलि) इति
 सिचो लोपे अदित । अदिपाताम् । अदिपत । अदिथाः । अदिपा-
 थाम् । अदिध्वम् । अदिपि । अदिप्वहि । अदिप्महि । लिटि प्राप्तं द्वित्वं
 प्रघाध्य दयतेदिङि लिटि ७।४।६ इति दिङ्यादेशे 'एरनेकाच' इति

अणि दिग्ये, दिग्याते, दिग्यिरे, दिग्यिपे, दिग्याधे, दिग्यिध्वे, दिग्ये,
 दिग्यिवहे, दिग्यिमहे । दासीष्ट, दासीयास्तास्, दासीरन् । अय=गतौ,
 अयते, अयिष्यते । 'विभाषेष्टः' इति वैकल्पिके ढत्वे आयिद्भ्वम् आयि-
 ष्यम् । लिटि तु दयायासश्च ३।१।३७ (आम् लिटि) इत्यामि आम्-
 निमित्तकलुगादिकार्ये अयाम् इत्यस्मात् लिट्परके कृजोऽनुप्रयोगे
 द्वित्वादिकार्ये अयाञ्चक्रे, अयाचक्रे । अयाम्बभूव । अयामास । अयि-
 षीष्ट । अयिषीद्भ्वम् । (ध्वम्) 'ते प्राग्धातोः', इति परोपसर्गयोगे परायते
 इत्यत्र उपसर्गस्यायतौ ८।२।१६ (रो लः) इति रस्य लत्वे पलायते-
 ष्वम् पलायते । दय = दान गतिरक्षणहिंसादानेषु । दयते । दयिष्यते ।
 दयाञ्चक्रे । देवृ = देवने । देवते । देविष्यते । स्फायी = वृद्धौ । स्फायते ।
 स्फायिष्यते । अस्फायिद्भ्वम् (ध्वम्) द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति फकार-
 शप्ते सलोपे च अभ्यासस्य चत्वेन पकारे पस्फाये । स्फायिषीद्भ्वम्
 (ध्वम्) । व्यथ = भयसञ्चलनयोः । व्यथते । व्यथिष्यते । द्वित्वादि-
 कार्ये व्य+व्यथ+ए इत्यत्र व्यथो लिटि ७।४।६८ (अभ्यासस्य सम्प्र-
 प्रसारणम्) इति यकारस्य इकारे सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति
 पूर्वरूपे विव्यथे । व्यथिषीष्ट । इत्यादि । प्रथ = प्रथ्याने । प्रथते । प्रथि-
 ष्यते । प्रथे इत्यादि । अपृप् । लज्जायाम् । त्रपते । त्रप्+स्यते
 इत्यत्र स्वरतिसूतिसूयतिधून्वदितो वाँ ७।२।४४ (आर्द्धधातुकस्येड्-
 चलोदेः) इति वैकल्पिके इटि त्रपिष्यते पक्षे त्रप्स्यते । अत्रपिष्यत ।
 अत्रप्स्यत । त्रपिता । त्रप्ता । अत्रपिष्ट पक्षे 'भलो भलि' इति सलोपे
 अत्रप्त अत्रप्साताम् इत्यादि । 'तृफलमजत्रपश्च' इति एत्वाभ्यासलोपे
 त्रपे । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट । इत्यात्मने पदिनः ।

❀ अथोभयपदिनः धातवः ❀

स्वरितजिर्ता (उभयपदिर्ता) धातूनान्तु स्वरितजितः कर्त्रभिर्प्राये
 क्रियाफले १।३।७२ (धातोः आत्मनेपदम्) इति सूत्रेण कर्तृगामिनि
 क्रियाफले आत्मनेपदप्रत्यये अन्यत्र परस्मैपदप्रत्यये च उभयथा रूपाणि
 भवन्ति । तथाहि णीञ् = प्रापणे । इत्येवं धातु-गण-पठितस्य 'नी'
 इत्यस्य 'भूवादयो धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् लटि कर्तृगामिनि क्रिया-
 फले आत्मनेपदे तप्रत्यये शपि गुणे अयादेशे नयते । एवम्परस्मैपदे नयती-
 त्यादि । नेष्यते, नेष्यति । अनेष्यत (त्) नेता । अनेष्ट, अनेषीत् ।
 निन्ये, निनाय । नेषीष्ट, नीयात् । प्र + नी = प्रेषिण । अप + नी = दूरीकृतौ ।
 अनु + नी = अनुनये । निर् + नी = निर्णये । दुर् + नी = दुर्णये ।
 अभि + नी = अभिनये । वि + नी = विनयने । उद् + नी = उन्नयने ।
 परि + नी = विवाहे । उप + नी = ब्रह्मचारिणोगुरुकुलप्रयागे ।
 आ + नी = आनयने । श्रिञ् = आश्रये, आसौ च । श्रयते, (ति) । श्रि-
 ष्यते (ति) । लुङि श्रि + त, इत्यत्र च्लौ तस्य 'णिश्रिद्रुस्तुभ्यः कर्तरि चङ्'
 इति चङि 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासकार्ये शिश्रि + अत इत्यत्र 'अचि-
 श्नु०' इति इयङि अडागमे अशिश्नियत (त्) शिश्रिये, शिश्राय ।
 श्रियिषीष्ट, श्रीयात् । सम् + आ + श्रि = अवलम्बने । प्र + श्रि = नम्र-
 तायाम् । उद् + श्रि = उन्नीतौ । ष्टञ् = धारणे । धरते (ति) । धरि-
 ष्यते (ति), धर्ता । अष्ट + सूत इत्यत्र । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुकि
 ङित्वाद् गुणनिषेधे अष्टत । अष्ट + सीत्, इत्यत्र 'सिचि वृद्धिः परस्मै-
 पदेऽपु' इति वृद्धौ पत्वे अधार्पीत् । दध्ने, ऋादिनियमादिङि दधिपे ।

दधिव्हे । दधिवहे । दधिमहे । दधार, दध + ध, इत्यत्र 'आतो भार-
 द्वाजस्य' इति इयिनपेधे गुणे दधर्थ, दधथुः, दध । दधार, दधर
 क्कादिनियमादित्यमिति यणि दधिव । दधिम । ध + पीठ, इत्यत्र
 उश्च १।२।१२ (लिट्सिचौ कितौ तटि) इति लिटः कित्वाद् गुणभावे
 धपीठ । परस्मैपदे 'रिह शयग्लिट्छु' इति आतो रिहि ह्रस्वविधाना-
 रम्मसामध्यात् दीर्घभावे धियात् । उद् + ध = उद्धारे मोचने च ।
 आ + ध = आधये । हृज् = हरणे । जहे, जहिपे, जहिवहे (महे) ।
 जहार, जहर्थ, जहिव । प्र + ह = प्रहारे । अप + ह = संहारे । उप +
 सम् + ह = समाप्तौ । अनु + ह = अनुकरणे । अभि + अव + ह =
 भोजने । वि + अव + ह = आदानप्रदानयोः (व्यवहारे) । निर् +
 ह = शयवहने । वि + ह = विहारे (भ्रमणे) । उद् + ह = उद्धारे ।
 परि + ह = परिहारे (दोषमार्जने) । उप + ह = उपहारदाने । आ +
 ह = आदाने । उद् + आ + ह = उदाहरणदाने । वि + आ + ह =
 स्पष्टोक्तौ । भृज् = भरणे । क्कादिनियमादिङभावे बभृपे । बभृध्वे ।
 बभृवहे । भरद्वाजनियमादिङभावे गुणे बभर्थ । क्कादिनियमादिङभावे
 बभृवहि । आ + भृ = आभूषणे (शरीरालङ्करणे) । ह्येज् = स्पर्द्यायाम्
 ह्यते (ति) । 'आदेच उपदेशोऽशिति' इत्यात्वे ह्यास्यते (ति) ।
 हाता । आह्वा + त इत्यत्र च्लौ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।२४
 (लिपिसिचिह्रश्च च्ले' रङ्) इति वैकल्पिके च्लेरङि 'आतो लोप
 इटि च' इत्यातो लोपे अडागमे, अह्वत पत्ते अह्वास्त । परस्मैपदे तु
 लिपिसिचिह्रश्च ३।१।२५ (च्लेरङ्) इति नित्यं च्लेरङि आलोपे
 अडागमे अह्वत्, अह्वताम्, अह्वन् इत्यादि । ह्ये + ए इत्यत्र नित्य-

तथा--द्वित्वात् पूर्वम् *अभ्यस्तस्य च ६।१।३३ (ह्रः सम्प्रसारणम्)
 इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे हु, इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये उवडि, जुहुवे,
 जुहुवाते, जुहुविरे । क्वादिनियमादिष्टि जुहुविषे, जुहुवाथे, जुहुविध्वे ।
 जुहुवे, जुहुविवहे, जुहुविमहे । जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः । जुह्विथ,
 जुह्वोथ, जुहुविव । ह्वासीष्ट । परस्मैपदे ह्वे + यात् इत्यत्र 'वचिस्वपि
 यजादीनां किति' इति वस्य उकारे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे दीर्घं हूयात्
 हूयास्ताम् इत्यादि । आ + ह्वेज् = आह्वाने । डुपचष् = पाके पचते
 (ति) । पच्यते (ति) । अपक्त । 'वदन्नजेति' वृद्धौ अपाक्षीत् ।
 पेचे । पेचिषे, पेचिथ, पपक्थ । पेचिव । पक्षीष्ट । पच्यात् ।
 भज = सेवायाम् । भजते (ति) । भक्ष्यते (ति) । बभज् + ए इत्यत्र
 'तृफलभजत्रपश्च' इति उपधाया एत्वे अभ्यासस्य च लोपे भेजे ।
 भेजिषे । भेजिथ, बभक्थ । भेजिव । भक्षीष्ट, भज्यात् । यज् = देवपूजा-
 सङ्गतिकरणदानेषु । यज् + स्यते इत्यत्र 'वश्चभ्रस्जेति' जस्य षत्वे 'षढोः
 कः सि' इति षस्य ककारे सस्य मूर्धन्यादेशे यक्ष्यते (ति) यष्टा । यज् +
 स् + त, इत्यत्र 'भूलो भूलीति' सलोपे षत्वे ण्डुत्वे अडागमे अयष्ट ।
 अयक्षाताम् । अयक्षत । अयज् + सीत्, इत्यत्र 'वदन्नजेति' वृद्धौ
 अयाक्षीत् । 'भूलो भूलि' इति सलोपे षत्वे ण्डुत्वे अयाष्टाम् । यज् + ए,
 इत्यत्र 'वचि स्वपि' इति सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे अभ्यासकार्ये सवर्णदीर्घं
 ईजे । क्वादिनियमादिष्टि ईजिषे । ययज् + अ, इत्यत्र 'लित्वभ्यासस्यो-
 भयेपाम्' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अत उपधाया इति वृद्धौ इयाज ।

यज + अतुस् इत्यत्र पूर्व 'वचिस्वपि०' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि-
कार्ये दीर्घे ईजतुः । ईजुः । इयजिथ, इयष्ट । क्वादिनियमादिटि
ईजिव (म) । यच्चीष्ट, इज्यात् । टुयाचृ = याचने । याचिष्यते (ति) ।
ययाचे ययाच । याचिपीष्ट । याच्यात् । लप् = स्पृहायाम् । [प्रायेणा-
यमभिपूर्वः] 'वा आशेति' वैकल्पिके श्यनि अभिलष्यते (ति) । अभि-
लपते (ति) इत्यादि । वृवप् = वीजसन्ताने । वपते (ति) वप्स्यते (ति) ।
अवस । अवाप्सीत् । अवाप्तम् इत्यादि । लिटि किति 'वचिस्वपी'ति
पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे ऊपे । क्वादिनियमादिटि ऊपिषे । ऊपिध्वे ।
'लित्यभ्यासस्ये'ति सम्प्रसारणे उवाप । 'वचिस्वपी'ति पूर्वं सम्प्रसारणे
ततो द्वित्वे ऊपतुः । उवपिथ, उवपथ । क्वादिनियमादिटि ऊपिव ।
वह = प्रापणे । वहते (ति) । वह् + स्यते इत्यत्र 'हो ढः' इति ढत्वे
'पढोः कः सि' इति ककारे सस्य मूर्धन्यादेशे कपोः संयोगेन चकारे
वचयते (ति) । वह् + ता इत्यत्र ढत्वे तकारस्य धकारे तस्य च षट्त्वेन
ढकारे वह् + ढा इति जाते ढो' ढे' लोपः ८।३।१३ इति ढलोपे 'ढलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति प्राप्तदीर्घमपवादत्वेन आधित्वा सहिर्वहोरोर्द्वयस्य
८।३।११२ (ढलोपे) इति अकारस्य ओकारे चोढा । वह् + स्त्
इत्यत्र 'भलो भली'ति सलोपे ढकारादिकार्ये अडागमे अवोढ । अवत्ता-
ताम् इत्यादि । अवाचीत्, अवोढाम् इत्यादि । पूर्वं सम्प्रसारणे ततो-
द्वित्वादिकार्ये । ऊहे । ऊहिध्वे, ऊहिध्वे । उवाह । ऊहतुः । उवहिथ,
उवोढ । ऊहिव (म) । वच्चीष्ट । उह्यात् । अप + वह = कुमारगनयने ।
सम् + वह = गात्रव्यथादूरीकारे । निर् + वह = भारस्वीकृतौ । दुर् +
वह = असह्ये । वि, उद् + वह = परिणये । इति भ्वादयः ।

❀ अथादादयः । तत्र परस्मैपदिनः ❀

अद् = भक्षणे । 'भूवादयो धातवः' इति धातुत्वात् लटि तत्स्थाने
 तिपि शपि अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२ (लुक्) इति शपो लुक्
 दस्य चत्वेन तकारे अत्ति, अत्तः, अदन्ति । अत्ति, अत्थः, अत्थ । अत्ति,
 अद्वः, अद्वः । अद् + त् इत्यत्र अर्दः सर्वेषाम् ७।३।१०० (मते अपृक्ते
 सार्वधातुके अर्दः) इति अपृक्तप्रत्ययस्याडागमे अदत् इति जाते 'आड-
 जादीनाम्' इति आटि आटश्चेति वृद्धौ, आदत् । आत्ताम्, आदन् ।
 आदः, आत्तम्, आत्त । आदम्, आद्व, आद्व । अत्तु, अत्तात्,
 अत्ताम्, अदन्तु । अद् + हि इति स्थितौ हुसलभ्यो हेर्धिः ६।४।१०१
 इति हेर्धौ अद्धि, अत्तात्, अत्तम्, अत्त । अदावि, अदाव,
 अदाम । अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः । अद्याः अद्यातम्, अद्यात ।
 अद्याम्, अद्याव, अद्याम । अत्स्यति, आत्स्यत्, अत्ता । लुङ्
 संनोर्घस्त्व २।४।३७ (अर्दः) इति अदः घस्लादेशे लृट्त्वात् 'पुपादि-
 द्युतादि०' इति च्लेरङि अडागमे अवसत् इत्यादि । लिटि णलादि कार्ये
 लिट्यन्यतरस्याम् २।४।४० (अदो घस्त्व) इति वैकल्पिके घस्लादेशे
 अनुबन्धनिवृत्तौ वस् + अ, इति स्थितौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये उपधादीर्घे
 जवास, जवस् + अतुस् इत्यत्र 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्य-
 नङि' इत्युपधालोपे, 'खरि च' इति घस्य ककारे 'शासिवसिवसीनाञ्च'
 इति सस्य मूर्धन्यादेशे कपोः संयोगेन चकारे जत्तुः, जधुः । जवसिध,
 जत्तुः, जत्त । जवास, जवस, जस्तिव, जस्तिम । पक्षे आद आदतुः,
 आदुः, 'इङित्यतिव्ययतीनाम्' इति इटि आदिध, आदधुः, आद ।
 क्रादिनियमादिति आदिध, आदिम । अद्यात् । हन = हिंसागत्योः । हन्ति,

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपोभ्रूलिङ्गिति ६।४।३७-
इति नलोपे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च हतः । 'गम-हन-जन०' इति
उपधालोपे—'हो हन्तेर्णिन्नेपु' ७।३।१४ (कुत्वम्) इति हस्य घत्वे
जन्ति । 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वारे हंसि, हथः, हथ । हन्मि हन्वः,
हन्मः । अहन्, अहताम्, अघ्नन् । अहन्, अहतम्, अहत । अहनम्,
अहनव, अहनम् । हन्तु, हतात् हताम्, जन्तु । हन् + हि, इति स्थिते—
हन्तेर्जः ६।४।३६ (हौ) इति हन्तेर्जकारे जहि, हतात्, हतम्, हत ।
हनानि, हनाव (म) हन्यात्, हन्याताम्, हन्युः । इत्यादि । ऋद्धनोः-
स्ये, इति इटि हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन्ता । लुङि तिपि लुङि च
२।४।४३ (हनो वधः) इति हनः वधादेशे 'अतो लोपः' इति अलोपे
'आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे सवर्ण-
दीर्घे अडागमे अवधीत्, अवधिष्टाम्, अवधिषुः । इत्यादि । 'होहन्ते-
र्णिन्नेपु' इति कुत्वे जघान, जघ्नतुः, जघ्नुः । अकारवत्वात् थलि वैक-
ल्पिके इटि अभ्यासाच्च ७।३।१५ (हन्तेः हः कुः) इति हस्य कुत्वेन
घकारे जघनिथ पक्षे जघन्थ, जघ्नथुः, जघ्नि । जघान, 'अभ्यासाच्च' इति
कुत्वेन घे जघन, जघ्निव, जघ्निम । हन् + यात् इत्यत्र—ह्नो वधंलिङि
२।४।४२ । इति वधादेशे अतो लोपे वध्यात्, वध्यास्ताम् इत्यादि
अव + हन् = खण्डने । वि + आ + हन् = प्रतिबन्धे । सम् + हन् =
संघाते । आ + हन् = आघाते (आत्मनेपदी) शासु = अनुशिष्टौ ।
शास्ति, शास् + तः इत्यत्र शास् ईदङ् ह्नोः ६।४।३४ (उपधायाः-
ङ्गिति) इति उपधाया इकारे 'शासिषसिघसीनां च' इति पत्वे ष्टुत्वे
शिष्टः । शास् + मि इत्यत्र—जक्षित्यादयः षट् ६।१।६ (अभ्यस्तेम्) :

इति अभ्यस्त-संज्ञायाम् अदभ्यस्तात् ७।१।४ (ऋस्य) इति केः अति
 शासति । शास्सि । शिष्टः । शिष्ट । शास्मि, शिष्वः, शिष्वः ॥ शास् + व्,
 इत्यत्र । 'स्कोः संयोगोद्योरन्ते च ८।२।२९ (कलि लोपः) इति
 सलोपे अडागमे, अशात्, अशिष्टाम् । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति केजुसि
 अशासुः । अशाः, अशिष्टम्, अशिष्ट । अशासम्, अशिष्व (म) शास्तु,
 शिष्टात्, शास् + हि, इत्यत्र 'हुक्लभ्यो हेधिः, इति ह्रस्वादेशे कृते शास् +
 धि इति जाते-शा हौ ६।४।३१ (शासः) इति शासः शादेशे कृते
 शाधि. शिष्टात् । शासानि । शिष्यात् शिष्याताम् शिष्युः । शासिष्यति ।
 'सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च' इति च्लेः अङि शास् + अत् इति जाते 'शास इदङ्
 हलोः' इति उपधाया इकारे 'शासिवसि०' इति मूर्धन्यादेशे अडागमे
 अशिषत् । शशात्, शशासतुः । शशासिथ । शिष्यात् शिष्यास्ताम्
 शिष्यासुः । आटः शासु = इच्छायाम् । (आत्मनेपदे) । आशास्ते, आशा-
 साते, आशासते । आशास्त । आशास्ताम् । आशासीत । आशासिष्यते ।
 विद् = ज्ञाने । विद् + ति इत्यत्र विदो लटो वा ३।४।८३ (परमैपदानां
 णलादयः ।) इति तिपो वैकल्पिके णलि अनुबन्धनिवृत्तौ गुणे वेद विदतुः
 विदुः । वेध विदथुः विद । वेद विद्वः विप्रः । पक्षे वेत्ति वित्तः विदन्ति ।
 अवेत् अधिताम् अविदुः । अवेद् + सू इत्यत्र दृश्च ८।२।७५ (सिंपि
 धातोः कः वा) इति दस्य वैकल्पिके रुवे 'रात्सस्य' इति सलोपे अवेः ।
 पक्षे अवेद् (त्) विद् + तु इत्यत्र विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्
 ३।१।४१ इति शामि लोटन्तकृतोऽनुप्रयोगे अनुस्यारे परमवर्गे गुणाभावे
 च निपातिते विदाङ्कु + तु इति जाते तनादिङ्कुभ्य ङः ३।१।७५
 (कर्गि) इति ङप्रत्यये ञकारस्य अरि टकारस्य च आकारे विदाङ्करोतु

विदाङ्कृतात् इत्यत्र अंत उरसार्वाधातुके ६।४।११० (करोतेः क्लृप्ति) इति अकारस्योकारे विदाङ्कृतात् इत्यादि । आमोऽभावपक्षे वेत्तु वित्तात् । विद्धि । वेदानि । विद्यात् । वेदिष्यति । अवेदीत् । विवेद । विद्यात् । इण् = गतौ । एति, इतः । इ + अन्ति इत्यत्र इणो यण् ६।४।५१ (अचि) इति यणि यन्ति । ऐत्, ऐताम्, आयन् । ऐः, ऐतम्, ऐत । आयन्, ऐव, ऐम । एतु । अयानि । इयात् । एष्यति । इणो गा लुङि २।४।४५ इति गादेशे 'गातिस्थेति' सिचो लुकि अगात्, अगाताम्, अगुः । लिटि द्वित्वादि कार्ये गुणे अयादेशे उपधावृद्धौ इ + आय इति जाते 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि इयाय, इइ + अतुस् इत्यत्र 'इणो यण् इति यणि इयतुस् इति स्थितौ दीर्घे इणोः किति' ७।४।६१६ (अभ्यासस्य लिटि) इति अभ्यासस्य दीर्घे ईयतुः, ईयुः । इययिथ, इयेथ । ईयिथ । ईयात् । निर् + ईयात् इत्यत्र एतेर्लिङि ७।४।२४ इति ह्रस्वे निरियात् । रुम् + इ = समागमे । अतु + इ = अन्वये । उद् + इ = उद्गमे । आ, अभि + इ = आगमे । वि + इ = विकारे । अपि + इ = प्रलये । अस् = भुवि । अस्ति, अस् + तः इत्यत्र र्नसो रल्लोपः ६।४।१११ (सार्वाधातुके क्लृप्ति) इति अकारस्य लोपे स्तः, सन्ति । 'तासस्त्योर्लोपः' इति सलोपे अस्ति, स्थः, स्थ । अस्मि, स्वः, स्मः । लङि अस् + त् इत्यत्र 'अस्तिसिचोऽष्टुप्ते' इति ईडागमे, आटि वृद्धौ आसीत्, आस्ताम्, आसन् । आसीः, आस्तम्, आस्त । आसम्, आस्व, आस्म । अस्तु, स्तात्, स्ताम्, सन्तु । अस् + हि, इत्यत्र 'हुक्कर्म्यो हेधिः' इति हेधौ प्राप्ते तर्थाधत्वा ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६।४।११६ इति सकारस्य एत्वे ततः असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२ [आपादपरिसमाप्तेराभीधं

समानाश्रये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धम्] इति एत्वस्य असिद्धत्वात् हेर्धौ
 'शनसोरल्लोपः' इति अलोपे एधि, स्तात्, स्तम्, स्त । असानि, असाव,
 असाम । स्यात् स्याताम् स्युः । स्याः, स्यातम्, स्यात । स्याम् स्याव,
 स्याम । आर्द्धधातुके लकारे तु अस्तेभूः २।४।५२ (आर्द्धधातुके) इति
 सुवादेशे सर्वं भूधातुवद्वरूपम् । भविष्यतीत्यादि । रुदिर्=अश्रु
 विमोचने । रुद्+ति इत्यत्र शपो लुकि रूदादिभ्यः सार्वधातुके ७।२।७६
 (वलादेः इट्) इति तिप् इडागमे गुणे रोदिति । रुदितः, रुदन्ति ।
 रोदिषि, रुदिथः, रुदिथ । रोदिमि, रुदिवः, रुदिमः रुद्+त् इत्यत्र—
 रुद्श्च पञ्चभ्यः ७।३।६८ (हलि सार्वधातुके अपृक्ते ईट्) इति
 ईडागमे गुणे धातोः अडागमे अरोदीत् । अङ् गार्ग्यगालवयोः ७।३।६९
 (रुद्ः अपृक्ते सार्वधातुके हलि) इति गार्ग्यगालवयोर्मतेन प्रत्ययस्य
 अडागमे गुणे धातोश्च अडागमे अरोदत् । रुद्+ताम् इत्यत्र 'रूदादिभ्यः
 सार्वधातुके' इति इटि धातोः अडागमे अरुदिताम्, अरुदन् । अरोदीः
 अरोदः अरुदितम् अरुदित । रोदितु, रुदितात्, रुद्यात् । रोदिष्यति 'इरितो
 दा' इति वैकल्पिके अङि टित्वाद् गुणाभावे अडागमे अरुदत्, पक्षे
 अरोदीत् । जिप्वप्=शये । स्वपिति, स्वपितः । अस्वपीत् । अस्वपत् ।
 स्वपितु स्वपितात् । स्वपिहि । स्वप्यात् । स्वप्स्यति । अस्वाप्सीत्, अस्वा-
 साम्, अस्वाप्सुः । लिटि द्वित्वे 'लित्यभ्यासस्योभयेपास्' इति सम्प्र-
 साःशे पूर्वरूपे सुप्स्वप्+अ इत्यत्र हलादिशेषे उपधानृद्धौ 'आदेश-
 प्रत्यययोः' इति पठ्ये सुप्वाप । पूर्वम् 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति
 सम्प्रसारणे ततो द्वित्यादिकार्ये सुप्पत्तुः । सुप्वपिथ, सुप्वपथ । 'कादि
 नियमादिति' सुप्पिव । सुप्प्यात् । स्वस्=प्राणने । स्वमिति । अश्वसीत्

अश्वसत् । श्वसितु । श्वस्यात् । श्वसिष्यति । 'ह्रस्वन्तज्ञाश्वस०'
 इति वृद्धिनिषेधे अश्वसीत् । शशवास । शश्वसतुः, शश्वसिथ । शशव-
 सिव । श्वस्यात्, श्वस्यास्ताम् । अन = प्राणने, प्रायेणायं प्रपूर्वः ।
 प्राणिति इत्यत्र अनितेः ८।४।१६ (उपसर्गात् नो यः रपाभ्याम्) इति
 णत्वे प्राणिति । प्राणीत्, प्राणत् । प्राणितु । प्राण्यात् । प्राणिष्यति ।
 प्राणीत् । प्राण । प्राण्यात् । प्राण्यास्ताम् । जज्ञ = भक्षहसनयोः ।
 जज्ञिति, जज्ञितः । जज्ञ + क्ति, इत्यत्र 'जक्षित्यादयः षट्' इति अभ्यस्त-
 त्वात् 'अदभ्यस्तादि'ति कस्य अति जज्ञिति । अजज्ञीत्, अजज्ञत्, अजज्ञि-
 ताम्, अभ्यस्तत्वात् केर्जुसि अजक्षुः । जक्षितु । जक्ष्यात् । जक्षिष्यति ।
 अजक्षीत् । जजक्ष । जक्ष्यात् । यु = मिश्रणे अमिश्रणे च । यु + ति,
 इत्यत्र शपो लुकि, उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८६ । (सार्वधातुके पिति ।)
 इति वृद्धौ यौति । युतः, युवन्ति । अयौत् । यौतु । [भाष्ये ङिच् पिन्न,
 पिच् ङिन्न, इति व्याख्यानात्] वृद्धिनिषेधे । युयात् । यविष्यति,
 अयावीत् । युयाव, युयुवतुः युयुवुः । यूयात् । रु = शब्दे । तुरुस्तु-
 शम्यमः सार्वधातुके ७।३।९५ । (हलि वा ईट्) इति ईडागमे गुणे
 रवीति पक्षे उतो वृद्धौ रौति, रुवीतः रुतः, रुवन्ति । अरवीत् अरौत् ।
 अरुवीताम् अरुताम् । रवीतु रौतु, रुवीतात् रुतात् । रुवीयात् रुयात् ।
 रविष्यति । अरावीत् । रुराव, रुरुवतुः । रुरविथ, रुरुविव । रुयात् ।
 णु = स्तुतौ । नौति, नुतः । नविष्यति । अनावात् । नुनाव, नुनुवतुः । न्यात् ।
 दृक्षु = शब्दे । क्षौति, क्षविष्यति । या = प्रापणे । याति । अयात् ।
 अया + क्ति इत्यत्र लङ्. शाकटायनस्यैव ३।४।१११ (आतः केर्जुम्)
 इति केर्जुसि अनुबन्धनिवृत्तौ । 'उत्थपदान्तात्' इति पररूपे अयुः,

पक्षे अयान् । यातु । यायात् । यास्यति । अयासीत् । ययौ । यायात्.
 यायास्ताम् । वा = गतिगन्धनयोः । भा = दीप्तौ । ष्या = शौचे । पा =
 रक्षणे । रा = दाने । ला = आदाने । मा = माने । ख्या = प्रकथने । वच् =
 परिभाषणे । वक्ति । सम्प्रसारणस्य किति विधानान्नेह वक्तुः, वचन्ति ।
 [अयमन्तिपरो नेति केचित् । बहुवचनपर इत्यन्ये ।] वक्तु, वक्तात्,
 वग्धि । वच्यात् । वच्यति । अवाक्षीत् । उवाच, ऊचतुः । उच्यात् ।

ॐ अथात्मनेपदिनः ॐ

शीट् = स्वप्ने । शीङः सावधातुके गुणः ७।१।२१ । इति गुणे
 शेते, शयाते । आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।४ (प्रत्ययादेः ऋस्य अत्)
 इति ऋस्याति ढेरेत्वे शी + अते ! इत्यत्र 'शीङो रूट् ७।१।६ (ऋस्य
 अतः) इति अकारस्वादी रुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ । शी + रते इत्यत्र
 'शीङः सावधातुके गुणः' इति गुणे शेरते । शेपे, शयाथे, शेध्वे । शये,
 शेवते, शेमहे । अशेत, अशयाताम्, अशेरत । अशेधाः, अशयाधाम्,
 अशेध्वम् । अशयि, अशेवहि, अशेमहि । शेताम्, शयाताम्, शेरताम्,
 शेध्व, शयाधाम्, शेध्वम् । शयै, शयावहे, शयामहे । शयीत, शयीया-
 ताम्, शयीरन् । शयीधाः । शयीयाधाम्, शयीध्वम् । शयीय, शयीवहि,
 शयीमहि । शयिष्यते । शिश्ये । शयिषीष्ट । शृङ् = अध्ययने । [प्रायेणाव-
 मधिपूर्वः ।] अर्धते, अर्धयाते, अर्धयते । अर्धये, अर्धयाथे, अर्धय्वे ।
 अर्धये, अर्धयवते, अर्धयमहे । अर्धैत, अर्धैयाताम्, अर्धैयत ।
 अर्धैयातः, अर्धैयाधाम्, अर्धैय्वम् । अर्धैयि अर्धैवहि, अर्धैमहि ।
 अर्धैताम्, अर्धैयाताम्, अर्धैयताम् । अर्धैय, अर्धैयाधाम्, अर्धै-
 य्वम् । अर्धयै, अर्धयववहे, अर्धयवमहे । अर्धयीय, अर्धयीयाताम्,

अधीयीरन् । अधीयीथाः, अधीयीयाथाम्, अधीयीध्वम् (ङ्वम्) । अधीयीय,
 अधीयीवहि, अधीयीमहि । अध्येष्यते । इ + स्यत, इत्यत्र विभाषा
 लुङ्लृङोः २।१।१० (इङ्गे गाङ्) इति गाङादेशे गा + स्यत इति जाते
 अडागमे उपसर्गयोगे यणि अध्यगास्यत इत्यादि । पक्षे अध्येष्यत
 इत्यादि । अध्येता । लुङि गाङादेशे गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिङ्ङित्
 १।२।१ इति सिचो ङिङ्बद्भावे 'घुमास्थागापा०' इति ईत्वे पत्वे
 ण्वुत्वे अडागमे उपसर्गयोगे यणि अध्यगीष्ट, अध्यगीपाताम्, अध्यगी-
 पत । पक्षे अध्येष्ट, अध्येपाताम् । लिटि गाङ् लिटि २।१।११ (इङ्)
 इति गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये जगा + ए इति स्थितौ 'आतो
 लोप इटि चेति' आतो लोपे उपसर्गयोगे अधिजगे, अधिजगाते । अध्ये-
 षीष्ट, अध्येषीयास्ताम् अध्येषीरन् । चङिङ् = व्यक्तार्या वाचि दर्शने च ।
 चङ् + ते इत्यत्र 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति कलोपे चप् + ते इति जाते
 'प्लुता प्लुः' इति प्लुत्वेन तकारस्य टकारे चप्ते चचाते चङते । इत्यादि ।
 अचष्ट । चष्टाम् । चङ्गीत । आर्धधातुके तु चङ्ङिङः ख्याञ् २।१।१२
 (आर्धधातुके) इति ख्यादेशे जित्वाटुभयपदित्वे ख्यास्यते ख्यास्यति ।
 लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३।१।११ । (च्लेः) इति अङि
 'आतो लोप इटि चेति' आतो लोपे अडागमे । अख्यत अख्यत् । लिटि तु
 वा लिटि २।१।११ । (चङिङः ख्याञ्) इति चैकलिपिके ख्यादेशे चख्ये
 चख्यौ पक्षे चचते । ख्येयात् ख्यायात् । ख्यासीष्ट । प्र × ख्या = प्रख्यातौ ।
 वि + ख्या = विख्यातौ । सं + ख्या = गणनायाम् । वि + आ + ख्या =
 व्याख्याने । आ + ख्या = कथायाम् । सूट् = प्राणिप्रसवे । सूते, सुपाते,
 सुवते । असूत । सूताम् 'भूसुचोस्तिटि' इति गुणनिषेधे सुवै, सुवावर्ह

(महै) । सू+स्यते इत्यत्र 'स्वरतिसूतिसूयतिधूजुदितो वा' इति वैक-
ल्पिके इटि गुणे अवादेशे षत्वे सविष्यते पक्षे सोप्यते । असविष्ट, असोष्ट,
सुपुवे । सविषीष्ट सोषीष्ट । आसू = उपवेशने आस्ते । आस्त । आस्ताम्
आध्वम् । आसीत् । आसिष्यते । आसीष्ट । 'दयायासश्च' इत्यामि
आसाञ्चके । आसिषीष्ट । उप+आस=भक्तौ । ईश् = ऐश्वर्ये 'व्रश्चेति'
षत्वे णुत्वे, ईष्टे, ईशाते, ईशते । ईश् + से इत्यत्र ईशः से ७।२।७७ ।
(सार्वधातुके इट्) इति इडागमे षत्वे ईशिषे ईशाथे ईश् + ध्वे
इत्यत्र ईडर्जनोर्ध्वे च ७।२।७८ (से सार्वधातुके इट्) इति इडागमे
ईशिध्वे ईशे ईड्वहे ईड्महे । ऐष्ट । [प्रकृतिग्रहणेन विकृतेरग्रहणम्] इति
नियमादिङभावे ऐड्ढ्वम् । ईष्टाम्, ईशिष्व, ईशिध्वम् । इहोभयत्रैव
[एकदेशविकृतमनन्यवद्] इति परिभाषयेत् । ईशीत् । ईशिष्यते ।
'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यामि ईशाञ्चके । ईशिषीष्ट । इत्यात्मनेपदम् ।

ॐ अथोभयपदिनः ॐ

ण्डुज् = स्तुतौ । स्तुवीते स्तुते । स्तुवाते स्तुवते । स्तवीति स्तौति ।
अस्तुवीत् अस्तुत् । अस्तवीत् अस्तौत् । स्तुवीताम् स्तुताम् । स्तवीतु,
स्तौतु । स्तुवीत्, स्तुवीयात् स्तुयात् । स्तोप्यते (ति) अस्तुत्, त्विपि
सिचि अपृक्ते ईटि स्तुसुधूबभ्यः परस्मैपदेषु ७।२।७९ (सिच इट्)
इति सिच इटि वृद्धौ अवादेशे 'इट ईटि' इति सिचो लांषे अस्तावीत् ।
तुष्टुवे, तुष्टाय, तुष्टुवतुः, तुष्टुबुः, तुष्टविध, तुष्टोध, तुष्टुविव, तुष्टुविम ।
स्तोषीष्ट, स्तूयात् । ऋजू = व्यक्तार्या वाचि । ऋते, ऋवाते, ऋवते । ऋर्वः
पञ्चानामादितं आहोर् ऋर्वः ३।१।८४ (तटः परस्मैपदानां णलौ-
दयो वा) इति सिपो णञि ऋवश्चाष्टादेशे अनुयन्धनिवृत्तौ स्वरसंयोगे

दुहीरन् । दुह्यात्, दुह्याताम्, दुह्युः । धोच्यते, धोच्यति । लुङि च्लौ तस्य
 शल्लं इगुपधादनिटः कर्त्तुः ३।१।६५ (धातोः च्लेः) इति क्सादेशे
 लुग्वौ दुह्दिहलिहगूहामात्मनेपदे दन्त्ये ७।३।७३ (क्सस्य) इति
 क्सस्य लुकि हस्य घत्वे जश्त्वेन च गकारे प्रत्ययतकारस्य धकारे अडा-
 गमे अदुग्ध पक्षे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति कलोपे हस्य घत्वे गत्वे
 कत्वे दुक्+सत इति जाते दस्य भ्रभावेन धकारे सस्य च षत्वे कषोः संयोगेन
 क्षकारे अडागमे अद्युक्षत । क्सस्याचि ७।३।७२ (लोपः) इति क्साका-
 रस्य लोपे अद्युक्षाताम् । अद्युक्षन्त । अदुग्धाः, अद्युक्षथाः, अद्युक्षाधाम्
 अद्युग्ध्वम् अद्युक्षध्वम् । अद्युक्षि अदुह्वहि अद्युक्षावहि अद्युक्षामहि ।
 अद्युक्षत् अद्युक्षताम् अद्युक्षन् । दुदुहे दुदोह । क्रादिनियमादिटि दुदोहिथ,
 दुदुहिव, दुदुहिम । लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु १।२।११ (ईर्कः हल्लः
 भल्लदी कित्) इति कित्वाद् गुणाभावे वर्णकार्ये धुक्तीष्ट, दुह्यात्, दुह्या-
 स्ताम्, दुह्यासुः । लिह=आस्वादने । आत्मनेपदे गुणाभावे 'होढः' इति
 ढत्वे 'भ्रष्टतथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे रचुत्वेन ढकारे लिङ्+ढे इत्यत्र
 'ढोढे लोपः' इति पूर्वढलोपे 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति पूर्वस्वरदीर्घे
 लीढे, लिहाते, लिहते । लिक्षे, लिहाथे, लिङ्वे । लिहे, लिह्वहे लिह्महे ।
 परस्मैपदे तु पूर्वं गुणे ततो वर्णकार्ये लेढि, लीढः, लिहन्ति । अलीढ,
 अलेट् । लीढाम् । लेढु, लीढात् । लिहीत, लिह्यात् । लेच्यते, लेच्यति ।
 पूर्वं गुणे ततो वर्णकार्ये लेढासे (सि) लुङि क्सस्य वैकल्पिके लुकि
 वर्णकार्ये अडागमे अलीढ, अलिक्षत, अलिक्षाताम्, अलिक्षन्त ।
 अलीढाः, अलिक्षथाः अलिक्षाधाम्, अलीढवम्, अलिक्षध्वम् । अलिक्षि
 अलिह्वहि, अलिक्षावहि अलिक्षामहि । अलिक्षत्, अलिक्षताम् ।

लिलिहे लिलेह । कित्वाद् गुणाभावे लिङीष्ट, लिङ्यात् ।
इत्युभयपदिनोऽदादयश्च ।

ॐ अथ जुहोत्यादयः । तत्र परस्मैपदिनः ॐ

हु = दानादानयोः । हुधातोर्लटितिपि शपस्तु जुहोत्यादिभ्यः श्लुः
२।४।७५ (शप्ः) इति श्लौ ततः श्लौ ६।१।१० (अनभ्यासस्य
धातोः द्वे) इति धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति
गुणे जुहोति जुहुतः, जुहु + कि, इति स्थितौ समुदितस्य धातोः ।
उभे अभ्यस्तम् ६।१।५ इति अभ्यस्त-संज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति ऋस्य
अति कृते जुहु + अति इति जाते 'हुशुवोः सार्वधातुके', इति यणि
जुहति जुहोषि, जुहुयः, जुहुय, जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः । अजुहोत्,
अजुहुताम् । केजुसि जुसि च ७।३।२३ (गुणः) इति गुणे अवादेशे
अडागमे च अजुहवुः । अजुहोः, अजुहुवम्, अजुहुत । अजुहवम् । अजु-
हुव, अजुहुम । जुहोतु, जुहुतात्, जुहु + हि इत्यत्र 'हुक्कभ्यो हेर्धिः'
इति हेर्धौ जुहुधि । जुहवानि । जुहुयात् । होष्यति । अहौषीत् । लिटि
भौह्रीभृदुवां, श्लुवच्च ३।१।३६ (लिटि वा आम्) इति आमि
श्लुवच्च कार्ये द्वित्वादौ गुणे अवादेशे लिटो लुकि लुपश्चान्वयत्वा-
ल्लुकि जुहवाम् इत्यतः कृजोऽनुप्रयोगे द्वित्वादिकार्ये जुहवान्चकार ।
एवं जुहवामास । जुहवाम्बभूव । पक्षे जुहाव, जुहुवतुः, जुहुतुः । जुहविय,
जुहोथ । जुहुविव, जुहुविम । हूयात् । जिभी = मये, विमेति, भियोऽ-
न्वतरस्याम् ६।४।११५ (हलि सार्वधातुके चिङिति इत्) इति पात्तिके
हृत्वेकारे विभितः विभीतः विभ्यति । अविमेत्, अविमिताम् (-भी)
अविभयुः । विमेतु । विमिताम् विमोताम् विभ्यतु । विमिषात्, विमोषात्

भेद्यति । अभैषीत् । विभयान्वकार । विभयामास । विभयाम्बभूव,
 विभाय, विभयिथ, विभेय, भीयात् । ह्री = लज्जायाम् । जिह्नेति
 जिह्नीतः, जिह्नियति । अजिह्वेत् । अजिह्वयुः । जिह्वेतु । जिह्वीयात् ।
 ह्वेयति । अह्वैषीत् । जिह्वयान्वकार । जिह्वयान्वभूव जिह्वयामास,
 जिह्वाय, जिह्नियतुः जिह्नियथ, जिह्वेथ । जिह्नियिव । ह्रीयात् । ओहाक् =
 त्यागे, जहाति, जहा + त इत्यत्र जहातेश्च ६।४।११६ (हलि किङ्ति-
 सार्वधातुके आतं इत् वा) इति आत इत्वे जहितः पक्षे—ई^३हल्यघोः^१
 ६।४।११३ (श्नाभ्यस्तयोरातः सार्वधातुके विङ्ति) इति ईत्वे जहीतः,
 जहा + अति, इत्यत्र—श्नाभ्यस्तयोरातः ६।४।११२ (लोपः सार्वधातुके
 किङ्ति) इति आलोपे जहति । अजहात्, अजहिताम्, अजहीताम्,
 अजहुः । जहातु, अहितात्, जहीतात् । जहा + हि, इत्यत्र आ च हौ^१,
 ६।४।११७ (जहातेः ई^३इत् वा) इति प्राक्षिके ईकारे, इकारे, आत्वं च
 कृते [जहिहि, जहीहि जहाहि रामकान्ताम्] (इति भट्टिः) लो^१पो
 यि^३ ६।४।११८ जहातेः सार्वधातुके विङ्ति) इति आलोपे जह्यात् ।
 जह्यताम् जह्युः । हास्यति । अहास्यत् । हाता अहासीत् । जहौ । हेयात् ।
 इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

ओहाङ् = गतौ । अनुबन्धनिवृत्तौ हा धातोर्लटि तद्देशे टेरेत्वे शपि
 तस्य श्लौ द्वित्वादिकार्ये जहा + ते इति जाते भृजामित् ७।४।७६
 (त्रयोर्णा श्लौ अभ्यासस्य) इति अभ्यासस्य इत्वे 'ईहल्यघोः ।' इति
 आकारस्य ईत्वे जिहीते, जिहाते, जिहते । जिहीपे, जिहाथे, जिहीध्वे ।
 जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे । अजिहीत, अजिहाताम्, अजिहत अजिहीथाः ।

जिह्वीताम्, जिह्वाताम् । जिहताम् । जिहीत, जिहीयाताम्, जिहीरन् ।
हास्यते । अहास्त । जहे । हासीष्ट । एवम् माङ् = माने । मिमीते । अमि-
मीत । मिमिताम् । मिमीत । मास्यते । इत्यादि । इत्यात्मनेपदिनः ।

॥ अथोभयपदिनः ॥

भुभृज् = धारणपोषणयोः । 'भृजामित्' इति अभ्यासस्येत्वे
विभृते, विभ्राते, विभ्रते । विभर्ति, विभृतः, विभ्रति । अविभृत ।
अविभः, अविभृताम्, अविभरुः । विभृताम्, विभर्तुं । विभ्रीत, विभृ-
यात्, भरिष्यते (ति) अभृत, अभार्षीत्, वभ्रे वभार, भृषीष्ट, भ्रियात्,
भुदाज् = दाने । 'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इति आलोपे चत्वे दत्ते ददाते, ददते ।
ददाति, दत्तः, ददति । अददात् । दत्ताम् । ददातु । 'ध्वसोरेद्धाव-
भ्यासलोपश्च' इति अभ्यासलोपे अकारस्य 'एत्वे' देहि । ददीत, दद्यात्,
दास्यते, (ति) 'स्थाध्वो'रिच्च' इति धातोराकारस्य इकारे 'ह्रस्वादङ्गात्'
इति सिचो लोपे अडागमे अदित, अदिपाताम्, अदिषत् 'गाति-
स्थाधुपा०' इति सिचो लुकि अडागमे अदात्, अदाताम्, अदुः । ददे,
ददौ, ददिय, ददाथ, ददिव, दासीष्ट, देयात् । एवं भुधाज् = धारण
पोषणयोः । 'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इत्याकारलोपे दध् + ते इत्यत्र 'दधर्स्त-
थोश्च' ॥ २॥ ३॥ (वृंशो भर्ष्वोः) इति दकारस्य भर्ष्वेन धकारे
धध् + ते इति जाते धकारस्य 'खरि च' इति चत्वेन तकारे धत्ते, दधाते,
दधते, दधाति, धत्तः, दधति अघत्त, अदधाताम्, अदधत्, अदधात्,
अघत्ताम्, अदधुः, घत्ताम्, दधातु, धेहि । दधीत, दध्यात्, धास्यते
(ति) अघित, अघात् । दधे, दधौ, दधिय, दधाथ, दधिव । धासीष्ट,
धेयात् । इत्युभयपदिनो जुहोत्यादयश्च ।

❀ अथ दिवादयः । तत्र परस्मैपदिनः ❀

दिबु क्रीडायाम् । दिव् धातोः तिपिशपम् बाधित्वा दिवादिभ्यः
 श्यन् ३।१।६६ (कर्तरि) इति श्यनि अनुबन्धनिवृत्तौ दिव् + यति
 इति स्थितौ । हलि च ८।२।७७ (वौः उपधाया इको दीर्घः) इति इका-
 रस्य दोर्ध्वे दीव्यति । अदीव्यत् । दीव्यतु । दीव्येत् । देविष्यति । अदे-
 वीत् । दिदेव । दीव्यात् । एवम् षिबु = तन्तुसन्ताने । सीव्यति । षिबु =
 निरसने । छीव्यति । प्लुष = दाहे । प्लुष्यति । प्लोषिष्यति । अप्लोषीत्
 पुप्लोष । प्लुष्यात् । पुष् = पुष्टौ । पुष्यति । पोच्यति । पुषादित्वादङि
 अयुषत् । पुष्यात् । शुष् = शोषणे । तुष = प्रीतौ । दुष् = वैकुल्ये ।
 विदा = गात्रप्रक्षरणे । (धर्म-स्तुतावित्यर्थः) क्षुब्ध = बुभूक्षायाम् । शुब्ध =
 शौचे । षिष = संसिद्धौ । श्लिष = आलिङ्गने । श्लिष्यति श्लेच्यति ।
 'श्लिष आलिङ्गने' ३।१।४६ (च्लेःक्सः) इति क्सादेशे अनुबन्ध-
 निवृत्तौ 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे सस्य च मूर्धन्यादेशे
 क्सोर्योगे क्षकारे अडागमे अश्लिषत्, अश्लिषताम्, अश्लि-
 षन् । अन्यत्र समश्लिषज्जु-काष्ठम् । णश् = अदर्शने । नश्यति ।
 रधादिभ्यश्च ७।२।४२ (आर्धधातुकस्येड् वलादेः वा) [रध नश
 तृप दृप दुइ मुइ स्नुह स्निह इति रधादिः] इति वैकल्पिके इटि नशि-
 ष्यति, पक्षे नश् + स्यति इत्यत्र मस्जिनशोर्भलि ७।१।६० (जुम्)
 इति अकारोत्तरे जुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अङ्गकार्ये नङ्च्यति । पुषादि-
 त्वदङि अनशत् । ननाश, नेशतुः । नेशिथ, ननष्ट । नेशिव, नेशव ।
 नेशिम, नेशम । नश्यात् । प्र + नश्यति इत्यत्र उपसर्गादसमासेऽपि
 णोपदेशस्य ८।१।१४ (नो णः) इति णत्वे प्रणस्यति । प्रनष्टा इत्यादौ

नंशोः पान्तस्य ३।१।३६ ('णो नै नं) इति णत्वाभावः । तृप् = प्रीणने । तृप्यति 'रधादिभ्यश्च' इति इटि तर्पिष्यति पक्षे अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६।१।५६ (उपदेशे कर्त्तव्यमिति) इति ऋकारान्त्यावयवे अमि यणि त्रप्स्यति । अमोऽभावे उपधागुणे तप्स्यति । [तृपृशमृशकृपतृपटपः च्लेः सिर्वा वाच्यः] इति वैकल्पिके सिचि 'रधादिभ्यश्च' इति वैकल्पिके इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति अपृक्ते ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे उपधागुणे अडागमे अतर्पीत् । इडभावे 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति ऋकारान्त्यावयवे अमि यणि 'वद-ब्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ धातोः अडागमे अत्राप्सीत् । अमभावे अत्राप्सीत् । सिजभावे पुपादित्वादङि अतृपत् । ततर्प, ततृपतुः । ततर्पिथ, तत्रप्थ, ततर्पथं । तृप्यात् । एवं टप् = हर्ष-मेहनयोः (मेहनं गर्वः) द्रुह = जिघांसायाम् । द्रुह्यति । द्रोहिष्यति । पक्षे धोचयति ढत्वपक्षेऽप्येवमेव धोचयति । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा । पुपादित्वादङि अद्रुहत् । द्रुद्रोह । द्रुद्रोहिय, द्रुद्रोग्ध, द्रुद्रोढ । द्रुद्रुहिव, द्रुद्रुह । द्रुह्यात् । एवं मुह = वैकल्ये । प्लुह = उद्गिरणे । स्निह = प्रीतौ । रधादयो वृतः । शमु = उपशमे । शर्मांमष्टानां दीर्घः श्येनि ७।३।७४ (अर्चः) इति अचो दीर्घे शाम्यति । शमिष्यति । अशमत् । शशाम । शेमतुः । शेमिथ, शेमिव । शम्यात् । एवं तमु = काङ्क्षायाम् । दमु = उपशमे । (दमनकरणे ।) अमु = तपसि खेदे च । अमु = अनवधाने । 'वाआशअमु' इति वैकल्पिके श्यनि आम्यति, अमति । अमिष्यति । अअमत् । वअम 'वा अमुअमसाम्' इति वैकल्पिके एत्वाभ्यासलोपे अ्रेमतुः । पक्षे वअमत्तुः । अ्रेमिथ, वअमिथ । वि + अम = प्रसादे ।

सम् + अम् = त्वरायाम् । क्षम् = सहने । क्षाम्यति । 'स्वरतिसृति
सूयतिधूजूदितो वा' इति ऊदित्वाट्टकलिपके इटि क्षमिष्यति, पक्षे
क्षंस्यति । अक्षमत् । चक्षाम । चक्षमिथ, चक्षन्थ । चक्षमिव । इडभावपक्षे
म्बोश्च ८।२।३५ (मो नो धातोः) इति मकारस्य नकारे तस्य च णत्वे
चक्षणव । चक्षमिम चक्षणम । [अषितः क्षाम्यति, क्षान्तिः । क्षमूषः
क्षमते, क्षमा इति विवेकः] क्लमु = ग्लानौ, क्लाम्यति क्लामति ।
अक्लाम्यत् अक्लामत् । क्लमिष्यति । क्लमिता । चक्लाम । चक्लमतुः ।
चक्लमिध । क्लम्यात् । मदी = हर्षे । माद्यति । प्र + मद = अनवधाने ।
उद् + मद = उन्मत्ततायाम्, इति शमादयः । असु = क्षेपणे । अस्यति,
असिष्यति । पुषादित्वादडि अस्यतेस्थुक् ७।४।१७ (अडि) इति
कित्वात् संकारात्परे थुकि अनुबन्धनिवृत्तौ आडागमे वृद्धौ आस्थत् ।
आस, आसतुः । अस्यात् । दुर्, निर्, अप + असू = दूरीकरणे त्यागे
वा । अनु + आ + अल् = सेवायाम् । असु = प्रयत्ने । प्रयस्यति । अंशु =
अधःपतने । अनदितामिति नलोपे अश्यति । अंशिष्यति । अअशत् ।
अश्यात् । कृश = तनूकरणे । कृशयति । अकृशत् । जितृषा = पिपासायाम् ।
जृष्यति । तपिष्यति । अतृषत् । हृप् = तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । जहर्ष,
जहृषतुः । हृष्यात् । कुप् = क्रोधे । कुप्यति । कोपिष्यति । अकुपत् ।
कुकोष । कुप्यात् । लुभ = गाध्यै । लुभ्यति, लोभिष्यति । 'तिष
सहलुभरूपरिपः' इति वैकल्पिके इटि लोभिता, लोब्धा । अलुभत् ।
क्षुभ = सञ्चलने । क्षुभ्यति । लोभिष्यति, अक्षुभत् । गृधु = अभिकाङ्क्षा-
याम् । गृध्यति, अगृधत् । ऋधु = वृद्धौ । ऋध्यति । अर्धिष्यति ।
आर्धत् । आनर्ध । आनर्धिथ । ऋध्यात् । 'पादयो वृतः । त्रसी = उद्वेगे ।

'वा भ्राशेति' श्यनि त्रस्यति, त्रसति । त्रसिष्यति । अत्रसीत् । तत्रास,
 'वा जृभमुत्रसाम्' इति एत्वाभ्यासलोपे त्रेसतुः, तत्रसतुः । नृती=गात्र-
 विक्षेपे । नृत्यति । सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः ७।३।१७ (स्यादा-
 वाद् धातुके इट् वा) इति वैकल्पिके इटि नर्तिष्यति । पक्षे नत्स्यति ।
 अनर्तात् । ननर्त्त । नृत्यात् । जृप् = वयोहानौ । 'कृत इद्धातोः' इति
 ऋकारस्येत्वे रपरे 'हलि च' इति दीर्घे जीर्यति । 'धृतो वा' इति वैक-
 ल्पिके दीर्घे जरिष्यति जरिष्यति जृस्तम्भुमृचुन्लुचुमृचुग्लुचुग्लुरुचुरिव-
 न्यश्च ३।१।५ = (च्लेरङ् वा) इति वैकल्पिके अङि 'ऋश्शोऽङि गुणः'
 इति गुणे अढागमे अजरत् । पक्षे अजारीत् । जजार । 'ऋच्छत्यृताम्'
 इति गुणे 'वाजृभ्रमु०' इति पाक्षिके एत्वाभ्यासलोपे जेरतुः, जजरतुः ।
 जेरिथ, जजरिथ । जीर्यात् । शो = तनूकरणे, औतः श्यनि ७।३।७१
 (लोपः) इति ओकारलोपे श्यति । अश्यत् । श्यतु । श्येत् । 'आदेच
 उपदेशेऽशिति' इत्याख्ये शास्यति । शाता । 'विभाषा घ्राधेद्शाच्छासः'
 इति सिचो लुकि अशात् । पक्षे 'यमरमनमातां सकृच्च' इति सकि सिचश्च
 इटि अशार्सात् । शशौ, शशतुः । शशिथ, शशाथ । शयात् । एवं छो =
 छेदने । पोऽन्तकर्मणि । 'एलिङि' इति एत्वे सेयात् । दो=अवखण्डने ।
 'गातिस्था०' इति सिज्जलुकि अदात् । ददौ । देयात् । व्यध + ताडने ।
 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे विध्यति । व्यत्स्यति । व्यद्धा । अव्यात्सीत्
 विव्याध, विविधतुः । विव्यधिथ, विव्यद्ध । विविधिव, विविधिम ।
 विध्यात् । इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

जनी = प्रादुर्भावे । झाजनोर्जा ७।३।७६ (शित्ति) इति धातो जदिशे

जायते । अजायत । जायताम् । जायेत । जनिष्यते । दीपजन-बुध-पूरि-
 तायि-प्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।६१ (च्लेः चिण् ते) इति वैक-
 ल्यिके चिणि 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लुकि 'जनिवध्योश्च' इति
 वृद्धि-निषेधे अडागमे अजनि । अजनिष्ट । अजनिष्ठाताम् । जज्ञे । जनि-
 षोष्ट । दीपी=दीप्तौ । अदीपि, अदीपिष्ट । पूरी=आप्यायने । अपूरि, अपू-
 रिष्ट । क्लिश = उपतापे । क्लिशयते । क्लेशिष्यते । अक्लेशिष्ट ।
 चिक्लिशे । क्लेशिषीष्ट । पद् = गतौ । पद्यते । पत्स्यते । चिण् ते^२ पदः
 ३।१।६० (च्लेः^३) इति च्लेः चिणि तकारस्य लुकि वृद्धौ अडागमे
 अपादि । अपत्साताम् । पेदे । पत्सीष्ट । वि+आ+पद्=मरणे । उत्+पद्=
 प्रादुर्भावे उप+पद् = उपपत्तौ । सम्+पद् = सम्पत्तौ । निस्+पद् =
 प्रादुर्भावे । वि+पद् = विपत्तौ । प्र+पद् = प्रपन्नतायाम् । एवं बुध्=
 अवगमने । बुध्यते । भोत्स्यते । अबोधि, अबुद्ध, अभुत्साताम्, अभुत्सत ।
 सुत्सीष्ट । युध = सम्ग्रहारे । युध्यते । योत्स्यते । अयुद्ध । खिद् = दैन्ये ।
 खिद्यते । खेत्स्यते । अखित्त । विद् = सत्तायाम् । विद्यते । वेत्स्यते ।
 अवित्त, अवित्साताम् । विविदे । वित्सीष्ट । निर् + विद् = निर्वेदे ।
 परि + विद् = दोषे । अधि + विद् = त्यागे । सम् + विद् = सम्यग्ज्ञाने ।
 मन = ज्ञाने । मन्यते । मंस्यते । अमन्स्त । मेने । मंसीष्ट । युज=समाधौ ।
 युज्यते । योच्यते । अयुक्त, अयुक्ताताम् । सृज् = विसर्गे [संसृज्यते
 सरसिजैररुणांशु-भिन्नैः] 'सृजिदशोर्भक्त्यमकिति' इति अमागमे स्रज्यते ।
 स्रष्टा । असृष्ट, असृष्टाताम् । सृचीष्ट 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु, इति
 कित्वाद्गुणामोरभावः । लिश = अल्पीभावे । लिश्यते । लेच्यते । च्लेः
 कसादेशे अलिङ्गत, अलिङ्गताम्, अलिङ्गन्त । लिचीष्ट । इत्यात्मनेपदिनः ।

ॐ अथोभयपदिनः ॐ

एह = यन्धने नह्यते (ति) 'नहो धः, इति धत्वे' खरि च' इति चत्वेन तकारे नत्स्यते (ति) । थनद्ध । अनात्सीत् । नेहे । ननाह, नेहतुः नेहिय, ननद्ध । नेहिव, नेहिम । नत्सीष्ट । सम् + नह = उद्योगे । रञ्ज = रागे । 'रञ्जेश्च' इति नलोपे रज्यते (ति), रट्च्यते । थरट्क । अरट्कीत् । ररञ्जे । ररञ्ज । रट्कीष्ट, रज्यात् । अप, वि + रञ्ज = विरक्तौ । उप + रञ्ज = राहुग्रासे । मृप = तितित्तायाम् । मृप्यते (ति) मर्पिष्यते (ति), इत्युभयपदिनो दिवादयश्च ।

ॐ अथ स्वादयः । तत्रोभयपदिनः ॐ

पुञ् = अभिपवे । शपं वाधित्वा स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३ (शपोऽपवादः) । इति श्नुविकरणे, अनुबन्धनिवृत्तौ सुनुते । 'हुस्नुघोरिति' यणि सुन्वाते । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति ऋष्याति सुन्वते । परस्मैपदे तु सुनोति सुनुतः असुनुत, असुनोत् । सुनुताम्, सुनोतु । सुन्वीत, सुनुयात् । सोप्यते (ति) असोष्ट । 'स्तुसुधून्भ्यः परस्मैपदेषु' इति इटि वृद्धौ असावीत् । सुपुवे । सुपाव । सोपीष्ट, सूयात् । धुञ् = कम्पने । धुनुते, धुनोति । 'स्वरतिसूति सूयति धुजूदितो वा' इति वैकल्पिके इटि धविष्यते, (ति) धोष्यते (ति) अधविष्ट, अधोष्ट । अधावीत्, अधोपीत् । दुधुवे, दुधाव । दुधुवतुः । दुधुविथ, दुधोध । [पूर्वं पठिता ये अपवादास्तेऽनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्] इति परिभाषावलेन श्रुयुक्तः किति ७।२।११ (नेट्) इति स्वरतीत्यादि वैकल्पिकस्येटो वाधे क्लादिनियमादिटि दुधुविथ, दुधुविम । धविपीष्ट धोपीष्ट । चिञ् = चयने । निस् + चिनिश्चये । चि = नुते चिनोति । अचेष्ट, अचैषीत् । चिच्ये, चिचाय । विभाषा चैः ७।३।१८ (अभ्यासात्कुल्वं

सनि लिटि च) इति वैकल्पिके कुत्वे चिक्ये, चिकाय । चेष्ठीष्ट, चीयात् ।
 वृञ् = वरणे । वृणुते, वृणोति । 'वृतो वेति' वैकल्पिके इटो दीर्घे वरीष्यते,
 (ति) वरिष्यते (ति) । लुङि लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७।२।४२ (वृतो
 वा इट्) इति वैकल्पिके इटि 'वृतो वेति' वैकल्पिके दीर्घे अवरीषट्,
 अवरिषट् । इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे अवृत । अवारीत्,
 'वृतो वा' इत्यनेन प्राप्तस्य इड्दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०
 (न इटो दीर्घः) इति निषेधे अवारिष्टाम् । वव्रे, ववार ववतुः । क्वादि
 नियमादिण्निषेधे प्राप्ते वभूथाततन्थजगुम्भववर्थेति निगमे ७।२।६४
 इति नियमादिटि ववरिथ । क्वादिनियमादिण्निषेधे ववृव, ववृम ।
 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इटि 'वृतो वा' इति प्राप्तस्य
 दीर्घस्य न लिङि ७।२।३६ (वृत इटो दीर्घः) इति निषेधे वरिषीष्ट, इड-
 भावे वृषीष्ट । व्रियात् । स्तृञ् = आच्छादने । स्तृणुते, स्तृणोति । स्तरिष्यते,
 (ति) स्तर्ता । लुङि ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३ (लिङ्सिचोरिङ्वा
 तङि) इति वैकल्पिके इटि अस्तरिष्ट, पक्षे 'ह्रस्वादङ्गादि'ति सिज्जलोपे
 अस्तृत । अस्तार्षीत् । लिटि द्वित्वादौ 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारशेषे
 ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७।४।१० (लिटि) इति गुणे तस्तरे । तस्तार,
 तस्तरतुः, तस्तर्ध । तस्तरिव । स्तरिषीष्ट । 'उश्च' इति कित्वे गुणाभावे
 स्तृपीष्ट । 'गुणोऽतिसंयोगाद्योः' इति गुणे स्तर्थात् । इत्युभयपदिनः । अथ
 परस्मैपदिनः । शक्ल्ल = सामर्थ्ये, शक्नोति, अशक्नोत् । शक्नोतु । शक्नु-
 यात् । शक्षयति । शक्तासि । लृदित्वादङि अशक्त् । शक्थात् । आप्लृ =
 व्याप्तौ । दुदु = उपतापे । दुनोति । दोष्यति । अदौपीत् । दुदाव, दुदुवतुः ।
 दुदविथ, दुदोध । दुदुविव । दूयात् । हि = प्रेरणे, हेर्चङि ७।३।१६

(अभ्यासात् कुः) इति हस्य वृत्तेन घकारे जिघाय, जिघ्यनुः । जिघयिष्य, जिघेय । जिघ्यिष्य । हीयात् । अधात्मनेपदिनः । अश्रूङ् = व्यासौ । अश्रनुते, अश्रनुवाते, अश्रनुवते । अश्रनुत । अश्रनुताम् । अश्रनुषीत । 'स्वरसि सृति०' इति वैकल्पिके इटि अशिष्यते अक्षयते । आशिष्ट आष्ट । अश्नो-
त्तेश्च ७।४।७२ (तरमान्नुद्) इति नुटि आनशे । अशिषीष्ट । अक्षीष्ट ।
इति स्वादयः ।

• अथ तुदादयः । तत्रोभयपदिनः •

तुद् = व्ययने । तुदादिभ्यः शः ३।१।७७ शपोऽपवादः । इति श-
प्रत्यये । अनुबन्धनिवृत्तौ ङित्वाद् गुणाभावे, तुदते, तुदति । तोत्स्यते (ति)
अतुत्त । अतौत्सीत् । तुत्सीष्ट । तुधात् । चुद, शुद = प्रेरणे । मिल = सङ्गमे ।
मिलते, मिलति । मेलिष्यते (ति) क्षिप = प्रेरणे । क्षेप्स्यते (ति) । दिश =
अतिशर्जने, देक्षयते । अदिक्षत (त्) उप + दिश = उपदेशे । कृप् =
विलेखने । क्रक्षयते, कक्षयते । लिङ्सिचोः कित्वादमोऽभावे अकृष्ट, अकृक्षत ।
अक्राक्षीत्, अक्राक्षीत् । अकृक्षत् । मुच्छ = मोचने । शे मुचादीनाम्
७।१।२६। (नुम्) इति मित्वाद्गुकारात्परे नुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अनुस्वारे
परसवर्णे मुञ्चते, (ति) मोचयते, (ति) अमुक्त, लङित्वादङि अमुचत् ।
मुमुचे, मुमोच । मुमोचिष्य, मुमुचिष्य । मुक्षीष्ट, मुच्यात् । विद्ल =
लाभे । लुप्स्य = छेदने । लिप = उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिप्स्यते (ति)
लुङि च्लौ तस्य आत्मनेपदेऽवन्यतरस्याम् ३।१।२४ (लिपिसिचिह्नश्च च्ले-
रङ्) इति वैकल्पिकेऽङि अलिपत पक्षे अलिप्त । 'लिपिसिचिह्नश्चेति' नित्य
मङि अलिपत् । लिलिपे लिलेप लिलेपिष्य लिलिपिष्य । लिप्सीष्ट लिप्यात्
पिच = चरणे । अथ परस्मैपदिनः । खिद = परितापे । खिन्दति । खेत्स्यति

अखेत्सीत् खिद्यात् । कृती = छेदने । कृन्तति 'सेऽसिचि कृतचृतछृदतृद
 नृतः' इति वैकल्पिके इटि कर्त्स्यति कर्तिष्यति । कर्तिता । ओन्नश्चू =
 छेदने । 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे वृश्चति । 'स्वरतिसूति०' इति
 वैकल्पिके इटि व्रश्चिष्यति व्रच्यति । वन्नश्च वन्नश्चिथ वन्नष्ट । वृश्च्यात् ।
 उच्छि = उच्छे । [उच्छः कणश आदानम् । कणिशाद्यर्जनं शिलम्]
 इति यादवः । उच्छति । औच्छीत् उच्छाञ्चकार । उज्झ = उत्सर्गे ।
 ऊच्छ = गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । आच्छीत् आनर्छ । इष = गतौ
 इच्छति । 'तीषसह०' इति वैकल्पिके इटि एषिता एष्टा । ऐषीत् । इयेष
 ईषतुः । लुभ = विमोहने । लोभिता लोब्धा । अलोभीत् । लिख =
 अक्षरविन्याये । मिल = सङ्गमे । कुट = कौटिल्ये । गाङ् कुटादिभ्योऽ-
 ङ्गिण्ङिङ्ङित् १।२।१ इति ङित्वाद्गुणाभावे कुटिष्यति । कुच = सङ्कोचे ।
 प्रायेणार्थं सम्पूर्वः । संकुचिष्यति । स्फुट = विकशने । स्फुर, स्फुल =
 सञ्चलने । घुट = परिवर्तने । घुट = त्रोटने । पुट = संश्लेषणे । शू =
 स्तवने । नुवति । नुविष्यति । (वृत्) दुमस्जो = शुद्धौ । श्रुत्वेन सस्य शकारे
 'भर्त्ता जश् भशि' इति शस्य जकारे मज्जति । 'मस्जिनशोर्भलि' इति
 नुमि कर्तव्ये [मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम् वाच्यः] इति जकारात् पूर्वं नुमि
 'स्कोः संयोगाद्यो०' इति सलोपे कुत्वादिकाद्यर्थे मङ्ङ्यति । रुजो = भङ्गे ।
 मृश = आमर्शने । 'अनुदात्तस्य०' इति अमागमे अच्यति पत्ते मच्यति ।
 अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् । वि, परा + मृश = विचारे । आ +
 मृश = कण्डने । स्पृश = संस्पर्शने । विश = प्रवेशे । वेच्यति । अवि-
 क्षत् । सम् + विश = शयने । आ + विश = आवेशे । उप + विश = उप-
 वेशने । नि + विश = निवेशे (आत्मनेपदे) अभि + नि + विश =

आसक्तौ । निर्+विश = उपभोगे । सृज् = विसर्गे । सद्यति सद्यति ।
 विभापा सृजिदृशोः ७।२।६५ (थल इट) इति वैकल्पिके इटि ससर्जिथ
 सत्तष्ठ, ससर्ष्ट । प्रच्छ = शोप्साचाम् । 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे पृच्छति ।
 प्रचयति । पपृच्छतुः पप्रच्छिथ, पप्रष्ट । पृच्छयात् । कृ = विक्षेपे ।
 'ऋत इद्धातोः' इति रपरे इकारे किरति करोष्यति करिष्यति । अकारोत् ।
 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे चकर्तुः । कीर्यात् । गृ = निगारणे । अचि
 विभापा ८।२।२१ (ओ रो लः) इति वैकल्पिके लत्वे गिलति, गिरति ।
 पद्लृ = विशरणगत्यवसादनेषु । पाघ्राध्मा० इति सीदादेशे सीदति ।
 सत्स्यति । असदत् । घूर्ण = अमरणे । घूर्णिष्यति । दभी = ग्रन्थे ।
 दभति । दर्भिष्यति । अदर्भोत् । ददर्भ दभ्यात् । इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

पृड् = ध्यायामे । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति ऋतो
 रिङि 'अचिरनु०' इति इयङादेशे व्याप्रियते, व्याप्रियत । व्याप्रियताम् ।
 व्याप्रियेत । व्यापरिष्यते । व्यापर्ता । व्यापृत । व्यापत्रे । व्यापृषीष्ट ।
 शद्लृ = शातने । शदेः शितः १।३।६० (तडानौ) इति आत्मनेपदे
 'पाघ्राध्मा०', इति शीयादेशे शीयते अशीयत । शीयताम् । शीयेत ।
 अन्यत्र परस्मैपदे शत्स्यति । असत्स्यत् । शत्ता । लृदित्वादङि अशदत्
 शशाद् शेदतुः । शद्यात् । मृङ् = प्राणत्यागे म्रियते । अम्रियत । म्रिय-
 ताम् । म्रियेत । म्रियते लुङ्लिङोश्च १।३।६१ (शितः आत्मनेपदम्)
 इति नियमात् लडादिषु परस्मैपदे मरिष्यति । अमरिष्यत् । मर्त्ता । लुङि
 अमृत । ममार । मृषीष्ट । ओविज्जी = भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः ।
 उद्विजते । विज इट् १।२।२ (डित्) इति इट् डित्वे उद्विजिष्यते ।

उद्विचिजे । उद्विजिषीष्ट । जुषी = प्रीतिसेवनदोः । जुषते । जोषिष्यते ।
 डङ् = आदरे । प्रायेणायमाङ्पूर्वः । आद्रियते । आदरिष्यते । आदर्ता ।
 आदृत । आदद्रे । आदृषीष्ट । धृङ् = धारणे । इति तुदादयः ।

❀ अथ रुधादयः । तत्रोभयपदिनः । ❀

रुधिर = आवरणे । इर इत्सञ्चार्या लोपे च रुध् धातोस्तप्रत्यये
 टेरेत्वे रुधादिभ्यः शनम् ३।१।७८ (शपोऽपवादः) इति मित्वादचोऽन्ते
 शनमि अनुबन्धनिवृत्तौ 'शनसोरत्तलोपः' इति शनमः अकारलोपे
 'ऋषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारे भ्रूरो भ्रूरि सवर्णे ८।१।६५
 (हलः लोपः) इति पूर्व-धकारलोपे रुन्धे । अत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्
 'नश्चापदान्तस्य०' इत्यनुस्वारे तस्य परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न पुन-
 र्णकारः । रुन्धाते, रुन्धते । रुन्त्से, रुन्धाथे, रुन्ध्वे । रुन्धे, रुन्ध्वहे,
 रुन्ध्महे । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वे रुणद्धि, रुन्धः, रुन्धन्ति । रुणत्सि,
 रुन्धः, रुन्ध । रुणध्मि, रुन्ध्वः, रुन्ध्मः । अरुन्ध, अरुन्धाताम्, अरुन्धत ।
 'हल्ङ्ठ्यान्भ्यो दीर्घादिति' तकारस्य लोपे 'भर्त्ता जशोऽन्ते' इति धस्य दकारे
 'वाचसाने' इति वैकल्पिके तकारे अरुणत् अरुणद् । अरुन्धाम्,
 अरुन्धन् । रुन्धाम् । रुणद्धु । 'हुभल्भ्यो हेर्धिः' रुन्धि, रुणधानि रुणधाव
 रुणधाम । रुन्धीत, रुन्ध्यात् । रोत्स्यते, रोत्स्यति । अरुद्ध अरुत्साताम्
 'इरितो वा' इत्यङि अरुधत्, पच् अरौत्सीत् । रुत्सीष्ट, रुध्यात् । अनु +
 रुध् = अनुवर्त्तने । अव + रुध् = अवरोधे । उप + रुध् = उपरोधे ।
 वि + रुध् = विरोधे । प्रति + रुध् = प्रतिरोधे । भिदिर = विदारणे ।
 भिन्ते, भिनत्ति । छिदिर = द्वैधोकरणे । विचिर = पृथग्भावे । विङ्क्ते,
 विञ्जाते । विनक्ति । रिचिर = विरेचने । रिङ्क्ते । रिणक्ति । अरिङ्क्ते,

अरिणक् । अरिक्त । अरिचत्, अरैक्षीत् । क्षुदिर = सम्पेपणे । क्षुन्ते,
 क्षुन्दाते । क्षुणत्ति । अक्षुन्त, अक्षुणत् । युजिर = योगे । प्र + युज् =
 प्रयोगे । सं + युज् = संयोगे । उत् + युज् = उद्योगे । अनु + युज् = प्रशने ।
 अभि + युज् = आक्रमणे । वि + आ + युज् = व्यायोगे । वि + युज् =
 वियोगे । उप + युज् = उपयोगे । नि + युज् = नियोगे । अध परस्मै-
 पदिनः । भञ्जो = आमर्दने । मित्वादचोऽन्ते शनमि अनुबन्धनिवृत्तौ
 भनञ्ज् + ति, इति जाते शतान्नलोपः । ६।४।२३ इति धातोर्नकारलोपे
 कुत्वेन जस्य गकारे चत्वेन ककारे भनक्ति । 'शनसोरल्लोपः' इति अलोपे
 नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः भङ्क्तः । भज्जन्ति । अभनक् । भङ्क्षयति ।
 अभङ्क्षीत् । वभञ्ज, वभञ्जिथ, वभङ्क्षथ । वभञ्जिव । 'अनि-
 दिताम्' इति नलोपे भज्यात् अञ्ज् = व्यक्तिभक्षणकान्तिगतिषु ।
 अनक्ति, अङ्क्तः । आनक् (ग्) । 'स्वरति०' इति वैकल्पिके इटि अञ्जिष्यति ।
 अङ्क्षयति । अञ्जेः सिचि ७।२।७१ (नित्यमिट्) इति इडागमे, 'इट-
 ईटि' इति सलोपे अडागमे वृद्धौ आञ्जीत् । आनञ्ज, आनञ्जतुः, आनञ्जिथ
 आनङ्क्षथ, अज्यात् । अभि + अञ्ज = तैलमर्दने । वि + अञ्ज = प्रका-
 शने । उत् + अञ्ज = नेत्राक्षने । शिष्ट = विशेषणे । शिनष्टि ।
 शिष्टः । शिषन्ति, शिनत्ति, अशिनट् (ङ्) 'हुक्लभ्यो हेर्धिः' इति हेः
 धौ कृते 'क्लर् जश् क्सि' इति षस्य जश्त्वेन ङकारे शनमो नस्य ण्डत्वेन
 णकारे पुनः ण्डत्वेन घस्य ढत्वे 'क्लरो क्लरीति' ङलोपे शिण्डि शिष्टात् ।
 शिनपाणि, शिष्यात्, शेक्षयति, अशिषत्, शिष्यात् एवम् पिष्ट = संचू-
 र्णने । भुज् = पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति, अभुनक् । भुनक्तु, भुञ्ज्यात्
 भोक्षयति, अभौक्षीत्, भुभोज, भुज्यात्, आ + भुज् = आभोगे । उप =

मुज = उपभोगे । सम्, परि + मुज = संभोगे । अथात्मनेपदम् ।
 भुजोऽनवने १।३।६६ (तडानौ) इत्यात्मनेपदे मुङ्क्ते, अमुङ्क्ते, मुङ्क्-
 त्ताम्, भङ्गीत । भोचयते, अभुक्त, बुभुजे, मुचीष्ट । जिहन्धी = दीप्तौ ।
 अनुबन्धनिवृत्तौ 'आञ्चलोपः' इति धातोर्नलोपे श्रमोऽकारलोपे तकारस्य
 धकारे धातुधकारलोपे इन्धे, इन्धाते, इन्धते । ऐन्ध । इन्धाम् । इन्धे-
 इन्धै, इन्धावहै । इन्धीत, इन्धिष्यति, ऐन्धिष्ट, इन्धाञ्चके, इन्धिषीष्ट ।
 विद् = विचारणे । चत्वे तलोपे विन्ते, विन्दाते । अविन्त, विन्ताम्,
 विन्दीत, वेत्स्यते, अविन्त, विविदे, वित्सीष्ट—

वेत्ति रूपं विद = ज्ञाने, विन्ते विद = विचारणे ।

विद्यते विद = सत्तायाम्, लाभे विन्दति विन्दते ॥ इति रुधादयः

ॐ अथ तनादयः । तत्रोभयपदिनः ॐ

तनु = विस्तारे । तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७६ (सार्वधातुके कर्त्तरि)
 इति उकारे विकरणे तनुते, तनोति । अतनुत, अतनोत् । अनुताम्,
 तनोतु । तन्वीत, तनुयात् । तनिष्यते, तनिष्यति । तनादिभ्य-
 स्तथासोः ३।१।७६ (सिचो लुग्वा) इति सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेश'
 इति नलोपे अडागमे अतत, अतनिष्ट । अतनिषाताम् । अतनिषत् ।
 अतथाः । अतनिष्ठाः । अतनिषाथाम् अतनिध्वम् । अतनिषि,
 अतनिष्वहि अतनिष्महि । अतानीत् । अतनीत् । तेने । ततान ।
 तनिषीष्ट । तन्यात् । वि + तनु = विस्तारे । सम् + तनु =
 सन्ताने । क्षिणु = हिंसायाम् । [उप्रत्यये लघूपधस्य गुणो वा] ।
 इति वार्त्तिकवलात् वैकल्पिके धातोरुपधागुणे क्षेणुते, क्षिणुते ।
 क्षेणोति क्षिणोति । अक्षित, अक्षेष्ट, अक्षेणीत् चिक्षिणे, चिक्षेण ।

चेणिपीठ क्षिण्यात् । पृवम् वृणु = अदने । कुक्कुन् = करणे । अत-
 उत्सार्वधातुके ६।४।११० (क्तिंति करोतेः) इति करोतेरकारस्योकारे
 कुरुते, 'हलि चेति' प्राप्तस्य दीर्घस्य न भर्कुच्छुराम् ८।२।७६ (उपधाया-
 दीर्घः) इति निषेधे कुर्वति, नित्यं करोतेः ६।४।१०८ (उतः लोपः म्वोः)
 इति उकारलोपे कुर्वहे, कुर्महे । करोति, कुरुतः कुर्वन्ति । अकुरुत, अक-
 रोत् । कुरुताम्, करोतु । कुर्वति । ये^३ च ६।४।१०६ (उतः लोपः नित्यं
 करोतः) इति उकारलोपे दीर्घाभावे 'कुर्यात्' 'उस्यपदान्तात्' कुर्युः ।
 करिष्यते, करिष्यति कर्ता । अकृत, अकार्षत् । चक्रे, चकार । कृपीष्ट
 क्रियात् । अप + कृ = अपकारे । अप + आ + कृ = दूरीकरणे । सम् +
 कृ = संस्कारे । अनु + कृ = अनुकरणे । वि + कृ = विकारे । अधि +
 कृ = अधिकारे । प्रति + कृ = उपायकरणे । परि + कृ = परिष्कारे ।
 * उप + कृ = उपकारे । वि + आ + कृ = व्याख्याने । वि + प्र + कृ =
 अपकारे । प्र + कृ = प्रकर्षकरणे । सम् + कुरुते इत्यत्र सम्पर्युपेभ्यः
 करोतौ भूपणे ६।१।१३७ समवाये च ६।१।१३८ सुट् कात् पूर्वः
 ६।१।१३९ इति कात् पूर्वं सुटि अनुबन्धनिवृत्तौ मोऽनुस्वारे संस्कुरुते ।
 संस्करोति । 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वे परिष्कुरुते । परिष्करोति ।
 अलम् + कृ = अलङ्कारे । उरी, उररी + कृ = स्वीकारे । पुरस् + कृ =
 पूजायाम् अप्रतः करणे च । तिरस् + कृ = भर्त्सने । वहिष् + कृ = दूरी-
 करणे पृथक्कारे वा । सत् + कृ = सत्कारे । नमस् + कृ = प्रह्वीभावे ।
 सजूप + कृ = साहाय्यकरणे । धिक् + कृ = धिक्कारे । अधात्मनेपदम् । मनु =
 अवबोधने । मनुते । मंस्यते । अमंस्त । मेने । मंसीष्ट । इति तनादयः ।

ॐ अथ क्रयादयः । तत्रोभयपदिनः ॐ

दुक्रीज् = द्रव्यविनिमये । (क्रयविक्रये) क्रयादिभ्यः शना
३।१।८१ (सार्वधातुके कर्तरि) इति शनाविकरणे अनुबन्धनिवृत्तौ
'ई हल्यघोः' इति ईत्वे णत्वे क्रीणीते । 'शनाभ्यस्तयोरातः' इति आलोपे
क्रोणाते क्रीणते । क्रीणाति । क्रीणीतः । क्रीणन्ति । अक्रीणीत । अकृ-
णात् । क्रीणीताम् । क्रीणातु । क्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रोष्यते (ति) ।
अक्रोष्ट । अक्रोषीत् । चिक्रिये । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ, चिक्रेथ
चिक्रियिव । क्रोषीष्ट । क्रीयात् । वि + क्री = विक्रये । प्रीज् = तर्पणे ।
श्रीज् = पाके । षिज् = बन्धने । पूज् = पवने । प्वादीनां ह्रस्वः ७।३।८०
(शिति) इति धातोरुकारस्य ह्रस्वे पुनीते । पुनाति । पविष्यते । अप-
विष्ट । अपावीत् । पुपुवे । पुपाव पुपुवतुः । पविषीष्ट । पूयात् । लूज्
छेदने । धूज् = कम्पने । वृज् = वरणे । 'वतो वेति' वैकल्पिके इङ्-
दीर्घे वरीष्यते, वरिष्यते । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इटि
'वृतो वेति' वैकल्पिके दीर्घे च अवरोष्ट, अवरिष्ट । इडभावपक्षे उदोष्ट्य-
पूर्वस्य ७।१।१०२ (ऋतः धातोः) इति रपरे उकारे 'हलि चेति' दीर्घे
अडागमे अववृष्ट । अवारीत् 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति इटो दीर्घा-
भावे अवारिष्टाम् । 'ऋच्छ्रुताम्' इति गुणे ववरे । ववरतुः । 'लिङ्
सिचोः' इति वैकल्पिके इटि 'न लिङि' इति इटो दीर्घाभावे वरिषीष्ट
इडभावपक्षे 'उदोष्ट्यपूर्वस्य' इति रपरे उत्वे दीर्घे वूर्षीष्ट । वूर्यात् ।
ग्रह = उपादाने । 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे गृहीते । गृह्णाति । अगृ-
हीत । अगृह्णात् । गृह्णीताम् । गृह्णातु । हलः शनः शानञ्चौ ३।१।८३
इति शनः शानञ्चि अनुबन्धनिवृत्तौ हेर्लुकि णत्वे गृहाण । गृहीत ।

गृहीयात् । ग्रहोऽर्लिंति दीर्घः ७।२।३७ (इटः) इति इटो दीर्घे ग्रही-
 ष्यते (ति) अग्रहीष्ट, 'ह्यन्तच्छण०' इति वृद्धिनिपेधे अग्रहीत् । इटो दीर्घे
 अग्रहीष्टाम् । लिटि आत्मनेपदे पूर्व 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे ततो
 द्वित्वादिकार्ये जगृहे । णञि द्वित्वादिकार्ये 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति
 सम्प्रसारणे 'अत उपधाया' इति वृद्धौ जग्राह । पूर्व 'ग्रहिज्या०' इति
 सम्प्रसारणे द्वित्वादिकार्ये जगृहतुः जग्रहिथ जगृहिव । ग्रहीषीष्ट गृह्यात् ।
 प्र + ग्रह = रश्मिग्रहणे । सम् + ग्रह = संग्रहे । अनु + ग्रह = दया-
 याम् । अव + ग्रह = शोषणे । वि + ग्रह = युद्धे । परि + ग्रह =
 स्वीकारे । आ + ग्रह = हठे । सत्य + आ + ग्रह = दृढस्थितौ । दुर् +
 आ + ग्रह = हठेनासत्यपक्षस्थापने । अथ परस्मैपदिनः । ज्ञा = अवबोधने ।
 'ज्ञाजनोंर्जा' इति जादेशे दीर्घनिर्देशाद् ह्रस्वाभावे जानाति । ज्ञास्यति ।
 अज्ञासीत् । जज्ञौ । ज्ञेयात्, ज्ञायात् । पुप = पुष्टौ । मन्थ = विलोडने ।
 मभ्नाति । ग्रन्थ = सन्दर्भे । बन्ध = बन्धने । भत्स्यति । बन्धा । अभा-
 न्त्सीत्, अवान्धाम् अभान्तसुः । बध्यात् । नि, प्र + बन्ध = वाक्य-विस्तारे ।
 उद् + बन्ध गलरज्ज्वा मारणे । निर् + बन्ध = आग्रहे । प्रति + बन्ध =
 निरोधे । भृद् = क्षोदे । अश = भोजने । मुप = स्तेये । मुष्णाति । कुप =
 निष्कर्षे । निरः कुपः ७।२।४६ (बलादेराद्धातुकस्येड् वा) निष्कोपिष्यति,
 निष्कोच्यति । निरकोषीत्, निरकुचत् । क्षुभ = सञ्चलने । क्षुभ्नादिषु च
 ८।४।३६ इति णत्वनिपेधे क्षुभ्नाति । क्षुभाण । (संयोगाभावात्तन् णत्व-
 निपेधः । इति परस्मैपदिनः । वृङ् = संभक्तौ । वृणाति । वरीष्यते वरिष्यते ।
 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इटि अवरीष्ट, अवरिष्ट, अचृत ।
 'न लिङि' इति दीर्घाभावे वरिषीष्ट वृषीष्ट । इत्यात्मनेपदम् कथादयश्च ।

❀ अथचुरादयः तत्रोभयपदिनः ❀

चुर = स्तेये । इति चुर धातोः सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लो
कसेनालोमतवचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५ (स्वार्थे) इति
णिचि अनुबन्धनिवृत्तौ गुणे चोरि इत्यस्य सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२
इति धातुत्वात्लटि तत्स्थाने णिचश्च १।३।७४ (कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
आत्मनेपदम्) इत्यात्मनेपदे तत्प्रत्यये टेरत्वे गुणे अयादेशे चोरयते
(ति) लुङि 'णिश्चिद्रुसुभ्यः० इति च्लेः चङि अनुबन्धनिवृत्तौ णेरनिटि
६।१।५१ (आद्धधातुके लोपः) इति णिलोपे [प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्]
इति नियमाद् णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१ इति ह्रस्वतया ओकारस्य
उकारे चुर इत्यस्य 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासादिकार्यं चुचुर + अत
इति स्थितौ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनङ्लोपे ७।४।१२ (णौ' अङ्गस्य
अभ्यासे णौ') इति सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' ७।४।१४ (सन्वद्भावे
अभ्यासस्य) इति दीर्घे अडागमे अचूचुरत् (त्) चोरयाञ्चक्रे (चकार)
(बभूव) (मास) चोरयिषीष्ट, चोर्यात् । एवं सर्व एव चुरादिधातव
उभयपदिनः सेटश्च रूपाण्यपि प्रायः समानान्येव भवन्ति । लुङि
विशेषः । तथाहि—भक्त = अदने । अबभक्तत् (त्) अर्च = पूजायाम् ।
लुङि 'चङि' इति द्वित्वे कर्तव्ये 'अजादेद्वितीयस्य' इति रेफविशिष्टस्य
'चि' इत्यस्य द्वित्वे प्राप्ते न न्द्राः संयोगादयः ६।१।३ (द्विः) इति
रेफस्य द्वित्व-निषेधेन 'चि'मात्रस्य द्वित्वे 'णेरनिटि' इति द्वितीयस्य णिचो
लोपे हलःस्वरयोगे 'आडजादीनाम्' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धौ आचिञ्चत्
(त्) अर्ज = अर्जने । अर्ह = पूजायाम् । ईर = क्षेपे । उद् + ईर =
उच्चारणे । प्र + ईर = प्रेरणायाम् । सम् + ईर = कम्पने । कुत्स =

निन्दायाम् । कृत = संशब्दने । णिचि उपधायाश्च ७।१।१०१ (ऋत
इत् धातोः) इति रूपे इकारे उपधायाश्च ८।२।७८ (हलि दीर्घः वोः)
इति इकारस्य दीर्घे कीर्तयते (ति) लुङि उर्ऋत् ७।४।७ (उपधायाः
चट् परे णौ) इति वैकल्पिके ऋदादेशे कृत-इत्यस्य द्वित्वादिकार्ये
अचीकृतत् (त्) पक्षे अचिकीर्तत् (त्) चल = शोधने । चालयते
(ति) लुङि द्वित्वादिकार्ये सन्वद्भावे सन्न्यतः ७।४।७६ (अभ्यासस्य
इत्) इति अभ्यासाकारस्य इकारे अचिचलत् (त्) खडि = भेदने ।
मह = कुत्सायाम् । गुप = गोपने । घट्ट = चालने । घुषिर् = विशब्दने ।
चट = भेदने । उत् + चट = उच्चाटने । चर्व = चर्वणे । चिति =
स्मृत्याम् । चूर्ण = पेपणे । छन्द = प्रलोभने । उप + छन्द = प्राध-
नायाम् । तप = दाहे । तड = आघाते । तर्ज = भर्त्सने । तर्क =
वितर्के । तिज = निशाने । पट = विदारणे । उत् + पट = उन्मूलने ।
पाल = रक्षणे । पोड = बाधने । निस् + पीड = निष्पीडने । पुप =
पोषणे । पूज = पूजायाम् । पूर = आप्यायने । भर्त्स = तर्जने । भू =
चिन्तायाम् । भाविनि लुङि [णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे
कर्तव्ये] इति नियमात् वृद्ध्यभावे 'भू + इ' इत्यस्य धातुत्वात् लुङि
तत्स्थाने त-प्रत्यये च्लेश्चडि 'णेरनिटि' इति णिलोपे भू + अत् इति
स्थितौ 'चडि' इत्यनेन 'भू' इत्यस्य द्वित्वादिकार्ये सन्वद्भावे च ओः
पुयण्ज्यपरे ७।४।८० (सनि अङ्गस्याभ्यासस्य इत्) इति अभ्यासो-
कारस्य इत्वे दीर्घे च अढागमे अवीभवत् (त्) भूप = अलङ्कारे ।
मडि = भूपायाम् । मान = पूजायाम् । मार्ग = अन्वेषणे । मृजूप =
शुद्धौ । णिचि मृजेवृद्धिः ७।२।११४ (इको धातुप्रत्यये) इति वृद्धौ

मार्जि इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ मार्जयते (ति) मन्त्रि = गुप्तभाषणे ।
 मृष = तितिक्षायाम् । मोक्ष = मोक्षणे । यत = ताडने । यन्त्रि = बन्धने ।
 लक्ष = दर्शने । लधि = लङ्घने । लड, लल = उपसेवायाम् विलासे च ।
 लोकृ, लोचृ = दर्शने । वच = परिभाषणे । वृज्जी = वर्जने । वञ्चु = विप्र-
 लम्भे । सान्त्व = समाश्वासने । अथादन्ताः । कथ = वाक्यप्रबन्धे । शिञ्चि
 अतो लोपः ६।४।४८ (आर्द्धधातुके) इति अलोपे तस्य स्थानिवद्भा-
 वादुपधावृद्धेरभावे कथि इत्यस्य धातुत्वाल्लटि कथयते (ति) अचकथत
 (त्) अवधीर = अनादरे । कर्ण = श्रवणे । कल = संख्याने । परि +
 आ + कल = बोधे । सम् + कल = योजने । वि + अव + कल = गुणने ।
 क्षप = अतिवाहने । गण = संख्याने । ई च गणः ७।४।१७ (अभ्यासस्य
 चङ्ङ्परं शौ) अजीगणत (त्) अजगणत (त्) गवेष = मार्गणे । दण्ड =
 ताडने । पार = शक्तौ । मह = पूजायाम् । मिश्र = संयोजने । गुण =
 अभ्यासे । चित्र = चित्रीकारे । मूत्र = प्रस्तावे । रच = निर्माणे । रस =
 आस्वादे । नि, निर् + रूप = विवरणे । वर = क्षीप्सायाम् । वर्ण =
 रञ्जने । निर् + वर्ण = दर्शने । वास = सुरभीकारे । विडम्ब = अनुकारे ।
 वीज = कम्पने व्यजनकरणे च । व्यय = धनव्यये । शील = अनुशीलने ।
 श्लथ, श्रथ = दौर्वल्ये शिथिलीकारे च । सभाज = सत्कारे । सूच =
 व्यक्तीकारे । स्तेन = चौर्ये । स्पृह = इच्छायाम् । आगर्वान्ता अदन्ताः
 केवलमात्मनेपदिनः । अर्थ = याचने । अन्तोपित्वात् सन्वद्भावाभावेन
 इत्वाद्यभावे आर्तथत । अनु, अभि, प्र + अर्थ = प्रार्थनायाम् । सम् +
 अर्थ = दृढीकारे । वि, निर्, अप + अर्थ = व्यर्थोकारे । मृग = अन्वेपणे ।
 गर्व = माने । इत्यात्मनेपदिनश्चुरादयश्च समासाः ।

अथ अयन्तप्रक्रिया ।

अत्र सनादिशिङन्ता द्वादश प्रत्ययाः सन्ति । यदन्तानां सर्वेषां 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञार्या लडादिकार्यं विधीयते । तत्र प्रेरणार्थं सर्वेभ्योऽपि पूर्वगणपठितेभ्यो मूल-धातुभ्यो णिच् प्रत्ययो भवितुमर्हति । इह हि णिजन्तप्रक्रियाप्रयोगे पूर्व-(मूल-) धातोः कर्तुः प्रेरयिता प्रयोजककर्तृत्व्युच्यते । णिच्प्रत्ययेन स एवोक्तो भवति । यतो हि 'हेतुमति च' इति सूत्रेण प्रयोजकव्यापारे एव णिच् विधीयते । इत्येवं णिचा प्रयोजककर्तृरुक्तत्वात् तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति । तदनुसारमेव णिजन्त-क्रियार्या पुरुषवचनानि च भवन्ति । पूर्व-(मूल-) धातोः कर्ता तु इह प्रयोज्यकर्तृत्व्युच्यते । स चेह कर्तृवाच्येऽपि णिजन्तप्रयोगे णिचाऽनभिधीयमानत्वादनुक्तो भवति । अतस्तत्र तृतीया विभक्तिर्जायते । कियर्ता परिगणितानां धातूनां प्रयोगे सूत्रबलात् तस्य कर्मत्वं भवति । ततश्च तत्रानुक्ते कर्माणि द्वितीया विभक्तिर्जायते । अयमत्र संग्रहः—

गमनाहारबोधार्थशब्दाकर्मकधातुषु ।

अणिजन्तेषु यः कर्ता स्याणिजन्तेषु कर्म सः (इति)

णिजन्तप्रयोग-सिद्धिप्रकारो यथा—देवभाषाभ्युदयो भवति तं डा० वीरमणिरूपाध्यायः प्रेरयति । इत्यर्थे उपाध्यायमहोदयो देवभाषाभ्युदयं भावयते भावयति वा । इह भवन-क्रियार्या स्वतन्त्रकर्तृभ्युदयस्य स्वतन्त्रः कर्ता १।४।१४ (क्रियार्याम्) इति कर्तृ-संज्ञार्या तत्रप्रयोजकस्य उपाध्यायमहोदयस्य तु तत्रप्रयोजको हेतुश्च १।४।१५ (चात् कर्ता) इति हेतु-संज्ञार्याम् हेतुमति च ३।१।२६ (णिच्) इति प्रयोजकव्यापारे प्रेरणार्थं

णिचि अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ च भावि इत्यस्य धातुत्वाल्लुटि तत्स्थाने 'णिचश्च'
 इत्यात्मनेपदे तत्प्रत्यये टेरेत्वे शबादौ भावयते । परस्मैपदे भावयति । अत्र
 प्रयोजककर्तृव्यापारे णिजिविधानात्तत्कर्तुरुपाध्यायमहोदयस्योक्ततया तत्र
 प्रथमा भवनक्रियाकर्तुर्देवभाषाभ्युदयस्य त्वनुक्तत्वात्तत्र तृतीयाब्राह्मौ
 गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स णौ १।४।५२
 (कर्म) इति कर्मसंज्ञायाम् 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया विभक्तिर्जायते ।
 इत्थमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अभावयत (त्) भावयताम् (त्) भावयेत (त्)
 भावयिष्यते (ति) अभावयिष्यत (त्) भावयिता । अवीभवत (त्)
 भावयाञ्चक्रे (लचकार) (स्वभूव) (मास) भावयिषीष्ट, भाव्यात् ।
 काशीपरिडितसभाध्यक्षो भारतपारिजातकाव्यं शृणोति शृण्वन्तं तं स्वामि-
 भगवदाचार्यः प्रेरयति । इत्यर्थे स तं तंत् श्रावयते (ति) इह श्रु-
 धातोर्णिचि अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ च आवादेशे श्रावि इत्यस्य धातुत्वात्
 लडादिकार्ये श्रावयते (ति) लुङि [णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे
 कर्तव्ये] इति नियमाद् श्रु इ+अत इत्यत्र श्रुमात्रस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये
 णिलोपे गुणे अडागमे अशुश्रवत इति जाते स्रवतिशृणोतिद्रवति
 प्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ७।४।८१ (अभ्यासोकारस्य इत् अपरे
 धात्वचरे) इति वैकल्पिके इकारे अशिश्रवत (त्) अशुश्रवत (त्)
 एवम् द्रावयते (ति) अदिद्रवत (त्) आदुद्रवत (त्) इत्यादि ।
 देवप्रकाशो भाष्यमधीते तं ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः प्रेरयते । इत्यर्थे जिज्ञासु-
 महोदयः देवप्रकाशं भाष्यमध्यापयते (ति) अत्र अधिपूर्वकाद् इङ्धातो-
 णिचि वृद्धौ यणि ध्ये + इ इत्यत्र क्रीड्जीनां णौ ६।१।४८ (पुचः आत्)
 इति आत्वे अर्तिहीनलीरीकन्यूद्योदमाय्यातां पुणौ ७।३।३६ इति पुगा-

गमे अध्यापि इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्ये अध्यापयते (ति) लुङि
 णिजन्तादिङः सप्रत्यये च्लेश्रद्धि णौ च संश्रद्धोः २।४।११ (इङः गाङ्)
 इति गाटादेशे पुकि 'णौ चङ्युपधाया०' इति ह्रस्वे 'गप्' इत्यस्य द्वित्वे
 अभ्यासकार्ये सन्वद्भावे दाघ अडागमे यणि अज्जीगपत (त्) पक्षे
 'क्राङ्जीर्णा णौ' इत्यात्वे पुकि अधि आपि इत्यत्र 'अजादे द्वितीयस्य'
 इति 'पि' मात्रस्य द्वित्वे अन्त्यणिलोपे आटि वृद्धौ यणि अध्यापिपत (त्)
 एवं क्रापयते (ति) अचिक्रपत (त्) हेपयते (ति) अजिहिपत (त्)
 छात्रः गवेपर्णा करोति तं पं० रामाज्ञापाण्डेयः प्रेरयति । इत्यर्थे छात्रेण
 पाण्डेयमहोदयो गवेपर्णा कारयते (ति) हारयते (ति) अजीहरत (त्)
 लेखयते (ति) नोदयते (ति) दर्शयते (ति) पाचयते (ति) अन्तेवासी
 तिष्ठति तिष्ठन्तं तम् आचार्यः कपिलदेवः प्रेरयति । इत्यर्थे आचार्यमहो-
 दयस्तं स्थापयते (ति) लुङि स्थापि + अत इत्यत्र तिष्ठतेरित् ७।४।१
 (उपधायाः चङ् परे णौ) इति आकारस्येकारे णिचो लोपे स्थिप्
 इत्यस्य 'चङि' इति द्वित्वे 'शपूर्वाः खयः' इति तकारशेषे 'आदेशप्रत्य-
 ययोः' इति पत्वे ण्डुत्वे अडागमे अतिष्ठिपत (त्) गमयते (ति) अत्र
 गमेर्णा उपधावृद्धौ मितां ह्रस्वः ६।४।१२ (उपधाया णौ) इति ह्रस्वे
 गमीत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ गमयते (ति) लुङि अजीगमत (त्) जपयते
 (ति) अजीजपत (त्) घटयते (ति) अजीघटत (त्) इति यन्तप्रक्रिया ।

ॐ अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॐ

पठितुमिच्छति = पिपठिषति । इति विग्रहे षट् धातोः धातोः
 कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७ (सञ्) इति सनि अनुबन्ध-
 निवृत्तौ सन्न्यङोः ६।१ ६ (एकाचो द्वे प्रथमस्य अजादे द्वितीयस्य

अनेभ्यस्तस्य धातोः) इति 'पठ्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'सन्त्यतः'
 इति अस्य इत्वे सनश्चाद्धधातुकत्वाद् 'आद्धधातुकस्येड्वल्लादेः' इति इटि-
 सस्य षत्वे पिपठिष इत्यस्य धातुत्वान्नलटि तत्स्थाने 'शेषात्कर्तरि परस्मै-
 पदम्' इति तिपि शपि अनुबन्धनिवृत्तौ 'अतो गुणे' इति पररूपे
 पिपठिषति । अपिपठिषत् । पिपठिषतु । पिपठिषेत् । 'अतो लोपः' इति
 सनोऽकारस्य लोपे पिपठिपिष्यति । अपिपठिषीत् । पिपठिषाञ्चकार । पिप-
 ठिष्यात् । अत्तुमिच्छति=जिघत्सति इति विग्रहे अदेः सनि 'लुङ्सनोर्घस्तृ'
 इति घस्लादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'सस्याद्ध-
 धातुके' इति सस्य तकारे जिघत्स इत्यस्य धातुत्वान्नलडादौ जिघत्सति ।
 कर्तुमिच्छति=चिकीर्षति । इति विग्रहे कृधातोः सनि द्वित्वादिकार्ये
 चिकृष इति स्थितौ अज्झनगमां सनि ६।४।१६ ('दीर्घो भल्लि') इति
 ऋकारस्य दीर्घे इको भल्ल् १।२।६ (सन् कित्) इति सनः 'कित्वेन' ऋत
 इद्धातोः' इति इरि 'हलि च' इति उपधादीर्घे चिकीर्ष इत्यस्य धातुत्वा-
 न्नलडादौ चिकीर्षति । भवितुमिच्छति=बुभूषति । इति विग्रहे भूधातोः
 सनि द्वित्वादौ सनि ग्रह् गुहोश्च ७।२।१२ (उर्कः नेट्) इति इग्नि-
 पेधे बुभूष इत्यस्य धातुत्वान्नलडादौ बुभूषति । इति सन्नन्तप्रक्रिया ।

ॐ अथ यङन्तप्रक्रिया ॐ

अतिशयेन पुनः पुनः भवति=बोभूयते । इति विग्रहे भूधातोः धातोरे-
 काचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२ इति यङ् प्रत्यये 'सन्त्यतोः'
 इति धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणो यङ्लुकोः ७।४।२२ (अभ्यासस्य) इति
 अभ्यासगुणे 'बोभूय' इत्यस्य धातुत्वान्नलडादौ टिदन्ततया आत्मनेपदे शपि
 पररूपे बोभूयते । अबोभूयत । बोभूयताम् । बोभूयेत । अतो लोपे बोभू-

यिष्यते । अबोभूयिष्ट । बोभूयाद्भक्ते । बोभूयिषीष्ट । दोद्रूयते । नेनीयते ।
 शोशीयते । शोशुच्यते । यस्य हलः ६।४।४६ (लोपे आर्धधातुके) इति
 यलोपे शोशुचिष्यते । वेभिद्यते । लप् धातो यङि द्वित्वादौ ललप्य इति
 स्थिते दीर्घोऽकितः ७।४।८३ (अभ्यासस्य) इति अभ्यासदीर्घे 'लालप्य'
 इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ लालप्यते । वाभज्यते । कुटिलं व्रजति = वाव्र-
 ज्यते । इति विग्रहे व्रजधातोः नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३ (यङ्)
 इति कौटिल्यार्धे यङि द्वित्वादौ अभ्यासदीर्घे 'वाव्रज्य' इत्यस्य धातुत्वाल्ल-
 डादौ वाव्रज्यते । चाचल्यते । वृत् धातोः यङि द्वित्वादिकार्ये रीगृत्पुर्प-
 धस्य च ७।४।१० (अभ्यासस्य धातोः यङ्गुकोः) इति क्त्वादभ्या-
 सान्ते रीगागमे 'वरीवृत्य' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ वरीवृत्यते । दरी-
 दश्यते । ग्रहेः सम्प्रसारणे जरीगृह्यते । रीड् ऋतः ७।४।२७ (अकृ-
 त्सार्वधातुकयोः यिच्चौ च) इति ऋकारस्य रीडि जेहोयते चेक्रीयते ।
 दाधातोस्तु 'द्युमास्था०' इति ईत्वे 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे
 द्वित्वादिकार्ये देदीयते । पेपीयते । तेष्टीयते । इत्यादि । इति यङन्तप्रक्रिया ।

❀ अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ❀

अतिशयेन पुनः पुनः भवति = बोभवीति । इति विग्रहे यङि द्वित्वा-
 पेक्षया प्रथमं यङोऽचि च २।४।७४ (लुक्) इति यङो लुङि ततः
 प्रत्ययलक्षण्येन यङन्तत्वाद् द्वित्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे 'अभ्यासे
 चर्च' इति जश्त्वे 'बोभू' इत्यस्य धातुत्वाह्लटि 'शेषात्कर्तरि परस्मैदम्'
 इति परस्मैपदे तिपि शपि 'चर्करीतञ्च' इति यङ्लुङन्तस्यादादौ पाठात्
 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि यङो वा ७।३।६४ (पिति हलि
 सार्वधातुके ईट्) इति तिपः पाक्षिके ईडागमे 'बोभूतु तेतिक्ते' इति

छन्दसि निपातनात् 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधस्य भाषायां यङ्लुकि
 अप्रवृत्त्या 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे बोभवीति,
 बोभोति । बोभूतः 'अदभ्यस्ताद्' इति ऋस्याति 'अचि श्नु०' इति
 उवङि बोभुवति । अबोभवीत्, अबोभोत् अबोभूवुः । बोभवीत्,
 बोभोत् । बोभूयात् । बोभविष्यति । लुङि च्लौ तस्य सिचि 'गातिस्था०'
 इति सिचो लुकि 'यङो वा' इति पाक्षिके ईटि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात्
 वुगागमे अबोभूवीत् अबोभोत् । अबोभूवुः । बोभवाञ्चकार, बोभूयात् ।
 शुच् धातोर्यङ्लुकि द्वित्वादिकार्ये पाक्षिके ईटि 'न धातुलोप आर्द्ध-
 धातुके १।१।४ (ईको गुणवृद्धी) इति गुणनिषेधे शोशुचीति शोशोक्ति-
 शोशुक्त इत्यादि । लालपीति, लालसि । लालपिष्यति । अलालपीत् ।
 वृत् धातोः यङ्लुकि रुग्निकौ च लुकि ७।४।११ (ऋट्पधस्य अभ्या-
 सस्य रीक्) इति पाक्षिके अभ्यासस्य रीकि कृते 'वरीवृत्' इत्यस्य धातु-
 त्वाल्लङादिकार्ये वरीवृतीति पक्षे वरिवृतीति वर्ववृतीति । ईडभावपक्षे
 वरीवर्त्ति वरिवर्त्ति वर्वर्त्ति इत्यादि । ग्रहेस्तु जाग्रहीति जाग्रहि जाग्रुहः
 जाग्रूहि । कृधातोः यङ्लुकि ऋतश्च ७।४।१२ (अभ्यासस्य रीक् रुग्निकौ
 च लुकि) इति पाक्षिके अभ्यासस्य रीकि चरीकृ इत्यस्य धातुत्वाल्लङादि-
 कार्ये चरीकरीति, चरिकरीति, चर्करीति । चरीकति, चरिकति, चर्कति ।
 दादेति, दादाति, दादितः, दाददति । इति यङ्लुटन्तप्रक्रिया ।

ॐ अथ नामधातुप्रक्रिया ॐ

आत्मनः पुत्रमिच्छति = पुत्रायति । इति विग्रहे सुंपः आत्मनः कयंचे
 १।१।४ = (इच्छायां समानकर्तृकत्वं कर्मणः) इति पुत्रमिति सुवन्तात्
 यच्च श्नुयन्वनिवृत्तौ 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुकि

क्यचि च ७।१।३३ (अस्य ई) इति पुत्राकारस्य ईकारे पुत्रोय इत्यस्य
 धातुत्वाल्लडादौ पुत्रीयति । पुत्रीयिष्यति काम्यच्च ३।१।१६ (उक्तार्थे) इति
 काम्यचि अनुबन्धनिवृत्तौ सुपो लुकि च पुत्रकाम्य इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ
 पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यिष्यति । पुत्रमिवाचरति = पुत्रीयति छात्रम्
 इति विग्रहे । उपमानादाचार्ये ३।१।१० (कर्मणः सुपः क्यच्) इति
 पुत्रमिति सुबन्तात् क्यचि पूर्ववत्कार्ये पुत्रीयति । विष्णुयति द्विजम् ।
 गर्दभीयति वृषम् । वृषभीयति गर्दभम् । प्राचारीयति कम्बलम् । प्रासादे
 इवाचरति = प्रासादीयति कुट्या कौटिल्यः । इति विग्रहे [अधिकरणाच्चेति
 वक्तव्यम्] इति वार्तिकवलात् प्रासादे इति अधिकरणसुबन्तात् क्यचि
 पूर्ववत्कार्ये प्रासादीयति । कृष्ण इवाचरति = कृष्णायते । इति विग्रहे
 कृष्ण इति कर्तृसुबन्तात् कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११ (उपमानात्)
 इति क्यङि अनुबन्धनिवृत्तौ सुपो लुकि 'अकृतसार्वधातुकयो दीर्घः' इति
 दीर्घे कृष्णाय इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ कृष्णायते । कृष्णायिष्यते । एवम्
 विष्णुयते । सुखायते । पण्डितायते । अस्त्रायते । विद्वायते । ओजायते
 शब्दं करोति = शब्दायते । इति विग्रहे शब्दमिति सुबन्तात् शब्दवैर-
 कलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३।१।१७ (क्यङ्) इति क्यङि पूर्ववत्कार्ये
 शब्दायते । कलहायते । वैरायते । सुखमनुभवति = सुखायते । इति
 विग्रहे । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८ (कर्मणः क्यङ्) इति
 सुखमिति कर्मसुबन्तात् क्यङि पूर्ववत्कार्ये सुखायते । कृच्छ्रायते
 इत्यादि । कृष्ण इवाचरति = कृष्णति । इति विग्रहे कृष्ण प्रातिपदिकात्
 [सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः] इति क्विपि तस्य सर्वापहारिलोपे
 कृष्ण इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्ये कृष्णति । एवम् सुजनति । शूरति ।

पिकति । सूकति । रङ्कति । राजति । गर्दभति । इत्यादि । पृथुं करोति= प्रथयति । इति विग्रहे पृथु-शब्दात् [प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ट-वच्च] [तत्करोति तदाचष्टे वा णिच् ।] इति उभयवार्तिकबलात् णिचि । इष्टवद्भावेन च पृथोः प्रथादेशे प्रथि इत्यस्य धातुत्वाल्लुडादिकार्ये प्रथ-यति । अदयति । द्रदयति । स्थवयति । दवयति । इत्यादिः । इति नाम-धातुप्रक्रिया । अथ कण्ड्वादिः । कण्डूज्=गात्रविघर्षणे । कण्डूधातोस्-भयपदित्वात्तडि तिपि च कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७ (नित्यं स्वार्थे) इति यकि कण्डूयते(ति) कण्डूयिष्यते (ति) अकण्डूयिष्ट (यीत्) कण्डू-याञ्चक्रे (ञ्चकार) कण्डूयिपीष्ट कण्डूय्यात् । एवम् मन्तु = अपराधे । हृणीत् = लज्जायाम् । महीङ् = पूजायाम् । तिरस् = अन्तर्धौ । उपस् प्रभातीभावे । संभूयस् = प्रभूतभावे । शिपज् = चिकित्सायाम् । इत्यादिः कण्ड्वादिः । अधात्मनेपदप्रक्रिया । निपूर्वकाद् विष्धातोः नेर्विशः १।३।१७ (आत्मनेपदम्) इत्यात्मनेपदे तुदादित्वात् शद्विकरणे निवि-शते । निवेचयते । परिपूर्वकात् क्रीधातोः परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८ इत्यात्मनेपदे परिक्रीणीते विक्रीणीते । विपूर्वकाद् जिधातोः विपराभ्यां ज्ञेः १।३।१९ इत्यात्मनेपदे विजयते । पराजयते । सम्पूर्वकात् स्थाधातोः समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२ इत्यात्मनेपदे संतिष्ठते । लुङि 'स्थाच्चोस्त्रि' इति इत्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे अडागमे समस्थित । प्रतिष्ठते नमाजे प० रामनारायणमिश्रः । अथ परस्मैपदप्रक्रिया—विपूर्वकाद् रम् धातोः व्याङ्परिभ्यो रमः १।३।२३ (परस्मैपदम्) इति परस्मैपदे गिरमति । स्पर्शनात् । उपाज १।३।२४ उपरमति । इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मप्रक्रिया

उक्तानां सर्वेषामेव कर्तृवाच्यगतानां विविध-धातूनां-मध्यतोऽकर्मक-धातुभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि प्रत्यया जायन्ते । तैश्च भावकर्मवाच्य-क्रियारूपाणि निष्पाद्यन्ते । भावकर्मणोः सर्वत्रैवात्मनेपद-प्रत्यया भवन्ति । चतुर्षु सार्वधातुकेषु लकारेषु धातुप्रत्यययोर्मध्ये यक् विकरणं जायते । कर्तृवाच्ये तु कर्तरि जायमानेन लडादिना कर्तुरुक्तत्वात् कर्मण-श्चानुक्तत्वात् कर्तरि. प्रथमा कर्मणि द्वितीया कर्तुरनुरूपश्च क्रियार्या पुरुषवचनादिकं प्रयुज्यते । इह हि भाव-कर्मवाच्ये भावे जायमानेन लडा-दिना भावस्योक्तत्वात् [भावो भावना उत्पादना क्रिया] इत्यभियुक्तोक्तैः क्रियैव सकलधातुवाच्या असत्त्वरूपा भावार्थकलकारेणानुद्यते । ततश्च तस्या असत्त्वरूपायाः सत्त्वार्थकयुष्मदस्मदादिशब्दैः द्विवचनबहुवचना-दिकैश्च सत्त्वधर्मैः सह सर्वधैव सामानाधिकरण्यासम्भवात् प्रथम-पुरुषस्य तत्राप्येकत्वस्यैव हि संख्यानपेक्षस्य औत्सर्गिकतया समुपस्थितौ सर्वत्र प्रथम-पुरुषैक-वचनमेव भवति । कर्मणि जायमानेन लडादिना तस्योक्त-त्वात् तत्र प्रथमा कर्मानुसारमेव च क्रियार्या पुरुषवचनानि जायन्ते । कर्तुश्चानुक्तत्वात् तूभयत्रापि कर्तरि तृतीयैव भवति । लिङ्गवचनानि तु सर्वत्र पूर्वाण्येव यथास्थितानि तिष्ठन्ति । संग्रहश्च—“कर्तरि प्रथमा ज्ञेया कर्तृवाच्ये तिडादिके । द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्त्रधीनं क्रियापदम् । कर्मवाच्ये तृतीया स्यात्कर्तरीत्येव निश्चितम् । प्रथमा कर्मणि ज्ञेया कर्मा-धीनं क्रियापदम् । गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहकृप्त्वहाम् । बुद्धि-भक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया । प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ययन्तानां ज्ञादयो मताः । कालादिकर्मकाकर्मकाणां भावे च कर्मणि । लकारो जयते

तेन मासं मासो यथास्यते ।” उदाहरणानि यथा—स बालकं पश्यति =
 तेन बालको दृश्यते । त्वं बालकौ पश्यसि = त्वया बालकौ दृश्यसे ।
 अहं बालाकान् पश्यामि = मया बालका दृश्यन्ते । वथं त्वां पश्यामः =
 अस्माभिः त्वं दृश्यसे । तौ युवां पश्यतः = ताभ्यां युवां दृश्येथे । आर्वा-
 युष्मान् पश्यावः = आर्वाभ्यां यूयं दृश्यध्वे । युवां मां पश्यथः = युवा-
 भ्याम् अहं दृश्ये । यूयम् आर्वा पश्यथ = युष्माभिः आर्वा दृश्यावहे ।
 तेऽस्मान् पश्यन्ति = तैः वयं दृश्यामहे । अहं तम् अपश्यम् = मया
 सः अदृश्यत । स चन्द्रं पश्यतु = तेन चन्द्रो दृश्यताम् । कः सूर्यं
 पश्येत् = केन सूर्यो दृश्येत । अहं त्वां द्रक्ष्यामि = मया त्वं द्रक्ष्यसे,
 दशिष्यसे । इत्यादि । तत्र प्रयोगसिद्धिः यथा—भूधातोः अकर्मकत्वात्
 ‘लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ इति भावे लकारोपस्थितौ ‘वर्तमाने
 लट्’ इति लटि भावकर्मणोः १।३।१३ (आत्मनेपठम्) इति लस्य
 स्थाने आत्मनेपठे लङि तत्प्रत्यये सार्वधातुके य ३।१।६७ (धातोः
 भावकर्मणोः) इति यकि क्त्वाद्गुणनिषेधे भूयते । अभूवत् । भूय-
 ताम् । भूयेत । इत्येवम् चतुर्षु लकारेषु दिवादिबद्रूपं जायते । लटि तु
 स्यसिच्सीयुट्तासिप् भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्व-
 दिट् च ६।४।६२ इति वैकल्पिके चिण्वज्ञावे तस्मिन्नेव पक्षे स्य-चिक-
 रणस्य इत्यागमे चिण्वज्ञावाद् धातो वृद्धौ आवादेशे सस्य पत्वे भावि-
 प्यते, पक्षे ‘आद् धातुकस्येड्वलादेः’ इतीति गुणादिकार्यं भविष्यते ।
 यभाविष्यत, अभविष्यत । भाविता, भविता । लुङि च्लौ तस्य चिण्
 भाव-कर्मणोः ३।१।६६ (च्लेः वंशब्दे) इति चिणि अनुबन्धनिवृत्तौ
 ५।१.६२ आवादेशे ‘चिणो लुक्’ इति तस्य लुकि अद्यागमे यभावि

द्विवचनादौ अभाविपाताम्, अभविपाताम् । इति रूपद्वैविध्यम् । लिटि
 तुगागमे द्वित्वादौ वभूवे । लिङि भाविपीठ, भविपीठ । अकर्मकधातो-
 रपि उपसर्गवशात् सकर्मत्वे आनन्दोऽनुभूयते । इत्यादि प्रयोगो भवति ।
 अत्र हि अनुपूर्वकाद् भूधातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारोपस्थितौ
 लटि तत्स्थाने तटि तत्प्रत्यये यकि पूर्ववद्रूपसिद्धिः । एवम् आनन्दौ
 अनुभूयेते आनन्दा अनुभूयन्ते । इत्यादि सर्वाण्येव रूपाणि ज्ञेयानि
 हन् धातोः हन्यते । अहन्यत । हन्यताम् । हन्येत 'इत्यादि रूपाणि ।
 आर्द्धधातुकलकारेषु तु घानिप्यते हनिप्यते । इत्यादि रूपद्वैविध्यम् ।
 लुङि अवानि, अवानिपाताम्, अहंसाताम् । वधादेशे अवधि
 अवधिपाताम् । जघ्ने । घानिपीठ, हंसीठ वधिपीठ । ग्रह-धातोः सम्प्रसारणे
 गृह्यते । अगृह्यत । गृह्यताम् । गृह्येत । लृडादौ चिण्वन्नावे इटि उप-
 धावृद्धौ 'ग्रहोऽलिटि' इत्यत्र वलादिलक्षणस्यैवेदो ग्रहणाद् दीर्घाभावे ।
 ग्राहिप्यते । पक्षे ग्रहीप्यते । अग्राहि, अग्राहिपाताम् अग्रहीपाताम् ।
 जगृहे । ग्राहिपीठ, ग्रहीपीठ । दृश-धातोः दृश्यते । लृडादौ चिण्वन्ना-
 वादिकार्यं दर्शिप्यते, द्रक्ष्यते । अदर्शि । अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम्
 अदर्शिपत, अदृक्षत । ददृशे । दर्शिपीठ, द्रक्षीठ । प्रच्छ-धातोः यकि
 सम्प्रसारणे । पृच्छ्यते । प्रक्ष्यते । अप्राच्छि, अप्रक्षाताम् । एवम्
 उच्यते । इज्यते । उप्यते । उप्यते । सुप्यते । गम्यते । अगामि, अगंसा-
 ताम् । त्यज्यते । पठ्यते । अश्यते । दृश्यते । रज्यते । जीयते । चीयते ।
 श्रूयते । द्रूयते । कृ-धातोर्यकि रिङि रिङ्विधानसामर्थ्यात् दीर्घाभावे
 क्रियते । कारिप्यते । अकारि, अकारिपाताम्, अकृपाताम् । एवं त्रियते ।
 भ्रियते । भ्रियते । आद्रियते । स्मृ-धातोस्तटि यकि 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्धोः'

स्मर्यते । स्मारिष्यते, स्मरिष्यते । अस्मारि, अस्मारिषाताम्, अस्मृषा-
ताम् । एवम् अर्यते । कृ-धातोस्तडि यकि 'कृत इद्धातोः' इति इरि
'हलि च' इति दीर्घे कीर्यते । एवम् गीर्यते । दीर्यते । तीर्यते ।
शीर्यते । 'उदोऽष्ट्यपूर्वस्य' इति उत्वे दीर्घे पूर्यते । पाधातोस्तडि यकि
'धुमास्था' इति आत ईत्वे पीयते । अपायि, अपायिषाताम्, अपासा-
ताम् । एवम् । दीयते । धीयते । स्थीयते । हीयते । अवसीयते ।
दुह्यादिषु गौर्दुग्धं दुह्यते । वलिः वसुधां याच्यते । अजा ग्रामं नीयते,
ह्रियते, कृष्यते, उह्यते । माणवकं धर्मो ब्रूयते, माणवको धर्मम् वा
अहं तं भावयामि मया स भाव्यते । लृटि चिण्वद्भावे इटि 'शोरनिटि'
इति इटः आभीयत्वेनासिद्धत्वात् शेलोपे भाविष्यते पक्षे भावयिष्यते ।
अभावि, अभाविषाताम्, अभावयिषाताम् । अहं त्वं ग्रन्थं पाठयामि मया
त्वं ग्रन्थं पाठ्यसे । अपाठि, आठिषाताम्, अपाठयिषाताम् । एवम्
स्थाप्यते । कार्यते । हार्यते । चोर्यते । दाप्यते । तेन मासं
मासो वा आस्यते । कालादि कर्मक-णिजन्तानां प्रयोज्ञे एव प्रत्ययः ।
मासमास्यते माणवक इत्यादि । अथ लकारार्थप्रक्रिया—

अष्टाध्यायीसूत्रपाठे 'वर्तमाने लट्' इत्याख्य 'उणादयो बहुलम्'
इति सूत्रं यावत् ये प्रत्यया येनोपाधिना विहितस्ते तथैव भूते भवि-
ष्यति च काले ज्ञेयाः । यथा—कदा आगतोऽसि ? इति प्रश्ने अयमाग-
च्छामि, एष आगमम् वा । इत्युत्तरे वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा
३।३।१३। इत्यनेन 'वर्तमानसामीप्ये भूतेऽर्थे वैकल्पिके लट्' । एवम्
कदा गमिष्यसि ? इति प्रश्ने एष गच्छामि अयम् गमिष्यामि वा इत्यु-
त्तरम् । [एष, अयम् इति सामीप्यस्रोतके अन्वयपदे ज्ञेये] कृष्णं नमस्ते

सुखं यायात् इत्यत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।११३ इति लिङ् । युधिष्ठिर
इयाज इति वक्तव्ये युधिष्ठिरो यजति स्म । इत्यत्र स्मयोगे लट् स्मे
३।२।११८ (परोक्षे भूतार्थे) इति लट् । अपरोक्षे च ३।२।११६ (भूते)
एवं स्म पिता ब्रवीति, अब्रवीत् वा । गच्छति स्म, अगच्छद् वा ।
करोति स्म, अकरोद् वा । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ३।४।१ (यत्र काले
उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः) यथा—वसन् ददर्श । अत्र भूते लट् । इति ।

अथ कृदन्तप्रकरणम्

कृदन्तं विना किङ्कविस्तद्धितेन,

विना शाब्दिको व्याकृतिज्ञः कथं स्यात् ।

गिरां देवतां प्राञ्जलिः सम्प्रणम्या-

रऽभेतोऽधुनाहं कृदन्तं समासात् ॥

धातुभ्यः प्रत्यययोगेन क्रियापदानि शब्दाश्च निर्मायन्ते । तत्र
तिङ्प्रत्यययोगेन क्रियापदानि (आख्यातानि) निष्पाद्यन्ते । कृत्प्रत्यय-
योगेन च शब्दा व्युत्पाद्यन्ते । अनुपदमिह भवति पचतीत्यादीनि
तिङ्प्रत्यययुक्तानि क्रियापदानि तिङन्तप्रकरणे विस्तरेण निर्दिष्टानि । अत्र
कृत्प्रत्यययोगेन जायमानानां शब्दानां साधुत्वप्रकारसुपक्रमामः ।
सम्प्रति धातुभ्यः कृत्प्रत्यययोगेन स्वमनोऽनुरूपान् शब्दान्निर्माय 'कृत्-
द्वितसमसाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञया तान् सुबिभक्तियुक्तान् विदधतः
पदधनिनः स्युस्तेवासिनः । अस्तु—कृत्प्रत्यययोगेन (१) संज्ञा-
शब्दाः (२) विशेषणशब्दाः (३) अव्ययशब्दाश्चेति त्रिविधाः शब्दाः

आविष्क्रियन्ते । तत्रोणादिप्रत्ययानां संज्ञानिर्माणे प्राधान्यम् । गच्छतीति
 गौरिति विग्रहेण गम्-धातोः डोप्रत्यये गोशब्दसिद्धिः । इत्यादि संज्ञा-
 शब्दसाधुत्वप्रकारो ज्ञेयः । उणादिभिन्नानामन्येषां कृत्प्रत्ययानां विशेष-
 णशब्दनिर्माणे प्राधान्यम् । अव्यय-शब्दास्तु स्वल्पा मान्तक्तृवान्ते
 जन्तप्रभृतयः कियन्त एव प्रादुर्भवन्ति । इत्येवं कृत्प्रत्ययाः स्वावान्तर-
 भेदतोऽपि त्रिधैव विभक्ताः सन्ति । कियन्तः कृत्यसंज्ञकाः । कियन्त
 श्रोणासिसंज्ञकाः । तद्धिन्ताः सर्व एव कृत्यसंज्ञका इति । तत्रोणादिसंज्ञ-
 कास्तत्रैव प्रकरणे वक्ष्यन्ते । कृत्यसंज्ञका अपि विस्तीर्णा इति पश्चादेव
 नीरूपयिष्यन्ते । इह [सूचीकंटाहन्यायेन] प्रथमं कृत्यप्रत्ययानाह—
 ते च १ तव्यत् २ तव्य ३ अनिचर् ४ केलिमर् ५ यत् ६ क्यप् ७ स्यत्
 इति सप्तैव सन्ति । इमे सप्त तथान्ये स्त-खलर्थाश्च प्रत्यया अकर्मकधा-
 तुभ्यो भावे सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणि जायन्ते । यदा सकर्मकेभ्यस्ते प्रत्यया
 जायन्ते तदा ते विशेषणशब्दान् निर्मान्ति । यथा—‘कर्तव्यं कर्म’
 इति । कुत्रचन कर्मवाचकक्रियास्थानिका अपि भवन्ति । यथा—त्वयेद्
 कर्तव्यम् । त्वया-गन्तव्यम् । भावे तु ते सर्वथा क्रियाकृत्यमेव निर्वहन्ति ।
 यथा—‘त्वया कर्तव्यपरेण भवितव्यम्’ भाव्यम् वा । कृत्यप्रत्ययान्तशब्दानां
 सिद्धिप्रकारो यथा—त्वम् ण्धितुमर्हः शक्यो वा इति विग्रहे ण्ध्-धातोः
 अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६६ शक्ति लिट् च ३।३।१७० इति सूत्रद्वय-
 वलाद् अर्हार्थं शक्यार्थं वा कृत्याः ३।३।१६६ (प्रादण्युलः) इति
 श्रुत्याधिकारे तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३।३।१७० (भावकर्मणोः)
 इत्यनेन अकर्मतया भावेऽर्थे तव्यत्तव्यानीचरः ३।३।१६६ (धातोः
 शक्यार्थः) इति तस्यति तव्ये वा प्रत्यये ‘शार्धधातुस्येद्वन्तादेः’

‘इतीटि एधितव्य इत्यस्य ‘कृत्तद्धितसमासाश्च’ इति प्रातिपदिकसंज्ञार्वा
 ‘ङ-याप्प्रातिपदिकाद्’ इति सुपः प्राप्तौ [भावे औत्सर्गिकं क्रीबत्व
 मेकत्वञ्च] इति नियमादेकत्वे क्रीबत्वे च निपातिते सौ तस्यामि पूर्वरूपे
 एधितव्यम् त्वयेति भावार्थकप्रत्ययेन कर्तुरनुक्तत्वात् तत्र तृतीया ।
 एवम् एधनीयम् त्वयेत्यादि । पठितुं योग्यम् = पठितव्यम्, पठनीयम् वा
 रस पुस्तकं श्रीकरुणापतिना इह सकर्मकतया कर्मणि तव्यादिषु
 कृतेषु कर्तुरनुक्तत्वात् तत्र तृतीया कर्मण्यश्चोक्तत्वात् तत्र प्रथमा
 ज्ञेया । कर्तुमर्हा कर्तव्या करणीया वा देशसेवा वागीश्वरविद्या-
 लङ्कारेण । चेतुमर्हश्चेतव्यश्चयनीयो वा ग्रन्थराशिस्त्वयेत्यादि । भेत्तुं
 शक्या भिदेक्षिमाः सरला मयेति विग्रहे भिद् धातोः सकर्मकतया
 कर्मणि [केलिमर उपसंख्यानम्], इति चार्तिकबलात् केलिमरप्रत्यये
 कित्वाद्गुणनिषेधे प्रातिपदिकतया स्वादौ जसि रूपसिद्धिः । एवम्
 पचेलिमा भाषाः । पचेलिमम्मालूरफलम् । पचेलिमा शण्डुलीत्यादि ।
 कृत्यलुटो बहुलम् ३।३।११३ “क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्वि-
 भाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं
 वदन्ति ।” इति बाहुल्येन कृत्यप्रत्यये स्नाति अनेनेति स्नानीयम् त्रिफला-
 चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । इत्यादि प्रयोगसिद्धिः । चेतुमर्हः
 शक्यो वा चेयः । इति विग्रहे चिधातोः ऋचो यत् ३।१।६७ (धातोः)
 इति यति गुणे चेय इत्यस्य प्रातिपदिकतया सौ सिद्धिः । चेया, चेयम् ।
 जेयः, जेया, जेयम् । नेयः, नेया, नेयमित्यादि । दातुं योग्यः शक्यो वा
 देयः । इध्यत्र यति ईद्यति ६।४।६५ (आतः) इति धातोराकारस्येत्वे
 गुणे देय इति प्रातिपदिकात् स्वादौ देयः, देया, देयम् । एतुमर्हः शक्यो

वा इत्यः । इत्यत्र इधातोः एतिस्तुशास्वृहजुषः क्यप् ३।१।१०६ इति
 क्यपि कित्वाद्गुणाभावे इ + य इति जाते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्
 ६।१।७१ इति तुकि प्रातिपदिकादिकार्ये इत्यः, इत्या, इत्यम् । एवम् स्तुत्यः-
 शास्तुमर्हः शक्यो वा शिष्य इत्यत्र शास्धातोः क्यपि 'शास इदङ्हलोः'
 इति उपधाया इत्वे 'शासियसि०' इति षत्वे प्रातिपदिकादिकार्ये शिष्यः
 शिष्या, शिष्यम् । कर्तुं योग्यः कार्यः । इत्यत्र कृधातोः ऋहलोर्ण्यत्
 ३।१।१२४ इति ण्यति धातोः वृद्धौ प्रातिपदिकादिकार्ये कार्यः परोप-
 कारः । कार्या राष्ट्रधर्मकथा । कार्यं कर्तव्यम् कर्म । एवम् हार्यः, हार्या,
 हार्यम् । वाह्यः, वाह्या, वाह्यम् इत्यादि । वाँऽस्रूपोऽस्त्रियाम् ३।१।६४
 (अप्रवादः प्रत्ययः) इति नियमात् एकस्मादेव 'धातोस्तव्यदाद्यश्चत्वा-
 रोऽपि प्रत्यया भवन्ति । यथा—भूवितव्यम्, भवनीयम्, भुवेलिमम्,
 भव्यम् । ओरावश्यके ३।१।६२५ (धातोः ण्यत्) इति ण्यति
 भाव्यम् । एतव्यम्, अयनीयम्, येलिमम्, इत्यम् । कर्तव्यम्, करणीयम्,
 क्रेलिमम्, कार्यम् । इति कृत्यप्रकरणम् । कृदन्तान्तर्गतम् ।

करोतीति कारकः कारिका वेति विग्रहे कृ-धातोः कृदतिङ् ३।१।६३.
 (प्रथमः) इति एवुलादिप्रत्ययानां कृत्सञ्ज्ञायाम् । कर्तरि कृत् ३।१।६७
 (प्रत्ययः) इति कर्त्रर्थे एवुल् वृचौ ३।१।३३ (धातोः कर्त्रर्थे) इति
 एवुल्प्रत्यये कृ + तु इत्यत्र युवोरनाकौ ७।१।१ इति वोः अकादेशे
 णित्वाद् अचोऽण्यति इति ऋकारस्य वृद्धौ कारक इत्यस्य प्रातिपदि-
 कादिकार्ये कारकः, कारिका, कारकम् । वृचि तु कर्ता, कर्त्री, कर्तृ ।
 एवम् भावकः भाविका, भावकम् । भविता, भवित्री, भवितृ । पाचकः,
 पाचिका, पाचकम् । दाधातोः एवुलि अनुबन्धनिवृत्तौ वोरकादेशे

आतो युक् चिण्कृतोः ३।३।१२८ (णिति) इति युगागमे प्रातिपदि-
कादिकार्ये दायकः, दायिका, दायकम् । नन्दयतीति नन्दनः इत्यत्र
नन्दधातोः नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४ इति ल्युप्र-
त्यये योरनादेशे प्रातिपदिकादिकार्ये नन्दनः, नन्दना, नन्दनम् ।
ग्रह्धातोः णिनि प्रत्यये ग्राही, ग्राहिणी, ग्राहि । पचतीति विग्रहे पचा-
दित्वादिचि सुपि । पचः, नदः, देवः टित्वनिपातनाद, टिप् नदी । देवी, ।
इत्यादयो विशेष्यनिष्ठाः शब्दा ज्ञेयाः । लिखतीति लिखः । इत्यत्र लिख्-धातोः-
इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३।१।१३५ (धातोः) इति कप्रत्यये कित्वाद् गुणा-
भावे प्रातिपदिकादिकार्ये लिखः, एवम् क्षिपः, बुधः, कृशः, ज्ञः, प्रियः,
किरः । आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६ (धातोः कः) सुजः, प्रदः सुस्थः ।
कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इति विग्रहे कृधातोः कर्मण्यण् ३।२।१४
(उपपदे धातोः) इति अणि वृद्धौ कार इति जाते ततः कर्तृकर्मणोः
कृति इति कृद्योगेन कर्मणि पष्ठ्याम् कुम्भ ङस् कार इत्यत्र [गतिकार-
कोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् प्राक् सुबुत्पत्तेः] इति नियमात्
सुबुत्पत्तेः पूर्वम् 'उपपदमतिङ्' इति समासे सुपो निवृत्तौ [एकदेश-
विकृतमनन्यवद्] इति न्यायात् समुदायात् सौ कुम्भकारः, भाष्यकारः,
सूत्रकारः सृष्टिकारः, मालाकारः, नीतिकार इत्यादिः । गां ददातीति गोदः ।
इत्यत्र गाम् इति कर्मोपपदस्य दा-धातोः आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३
(कर्मणि) इति कप्रत्यये 'आतो लोप इटिच' इति आलोपेन प्रत्यययोगे-
कृद्योगेन कर्मणि पष्ठ्याम् गो ङस् द इत्यत्र समासादिकार्ये गोदः
कम्बलदः, जलदः । जनान् एजयतीति जनमेजयः । इत्यत्र एजि-धातोः-
एजेः खस् ३।२।२८ (कर्मणि) इति खशि धातोरुण्ये अयादेशे सुपोः

निवृत्तौ जन+एजय इति जाते अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ६।३।६७ (खिति
 अनव्ययस्य) इति मुमागमे सुपि जनमेजयः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः
 इत्यत्र प्रियवशे वदः खच् ३।२।३८ इति खचि मुमागमे 'नश्चापदान्तस्य
 ऋलि' अनुस्वारे प्रियंवदः, वशंवदः । सुश्रुणातोति सुशर्मा इत्यत्र
 श्रु-धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५ (मनिन्वनिव्वनिव्विचः)
 इति मनिन् प्रत्यये नेड्वशि कृति ७।२।८ इति वलादीतो निषेधे
 गुणे सुशर्मन् इत्यतः प्रातिपदिकादिकार्यं सुशर्मा । प्रातरित्वा,
 रेट्, रोट्, सुगण् । भुवं विभर्तीति भूभृत् इत्यत्र भृ-धातोः क्विप् च
 ३।२।७६ (सोपपदेभ्यः सर्वधातुभ्यः) इति क्विपि तस्य सर्वथा निवृत्तौ
 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमे भूभृत्, वेदवित्, कर्मकृत् ।
 'उष्णं भोक्तुं' शीलमस्यास्तीति उष्णभोजी । इत्यत्र भुज्-धातोः सुप्यजातौ-
 णिनिस्ताच्छील्ये ३।२।७८ इति णिनिप्रत्यये उष्णभोजी । सरसि जातम्
 सरसिजम् । इत्यत्र जन्-धातोः सप्तम्यां जनेर्डः ३।२।६७ (भूते) इति
 डप्रत्यये ङित्वाङिलोपे उपपदसमासे तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४
 (सप्तम्या अलुक्) इति सप्तम्या अलुकि सरसिजेन्यस्य प्रातिपदिका-
 दिकार्यं सरसिजम् । बाहुलकात् सरोजम् । न जातः अजः । इत्यत्र जन्-
 धातोः अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१ (जनेर्डः) इति डप्रत्यये ङित्वा-
 ङिलोपे नज्-समासे 'नलोपो नजः' इति नलोपे अज इत्यतः प्रातिपदिका-
 दिकार्यं अजः । पचतीति पचन् इत्यत्र पच्-धातोः 'वर्तमानेलट्' इति
 लटि तस्य लटः शत्रुशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३।२।१२४
 इति शत्रादेशे शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञार्यां शवागमे अनुबन्धनिवृत्तौ
 पच + अत् इति जाते पररूपैकादेशे पचत् इत्यतः प्रातिपदिकतया

स्वाद्युत्पत्तौ पचन्, पचन्ती, पचत् इत्यादि पदम् । एवं भवन्, भवन्ती,
 म्रन्, (म्रती) । सन् (सती) । द्रुवन् (द्रुवती) । जुह्वत् (जुह्वती) जिहियत्
 (जिहियती) ददत् (ददती) । दिव्यन् (दिव्यन्ती) । सुन्वन् (सुन्वती)
 तुदन् (तुदन्ती तुदती) । रुन्धन् (रुन्धती) कुर्वन् (कुर्वती) क्रीणन् (क्रीणती)
 चोरयन् (चोरयन्ती) इत्यादि । आत्मनेपदे तु भापते इति भापमाण
 इत्यत्र भाष्धातोः लटः शानजादेशे तस्य शित्वात्सार्वधातुकतया शपि भाप
 + आन इति जाते आने मुक् ७।२।२२ (अदन्तस्य) इति कित्वात्
 भापन्त्यावयवे मुकि अनुबन्धनिवृत्तौ णत्वे भापमाण इत्यतः प्रातिप-
 दिकतया स्वादौ भापमाणः (भापमाणा) इत्यादि । एवम् नयमानः ।
 ईशानः । शयानः । शुवाणः । ददानः । पद्यमानः । चिन्वानः । त्रियमाणः ।
 रुन्धानः । कुर्वाणः । पुनानः । चोरयमाणः । बोभूयमानः । वेत्तीति विद्वन्
 इत्यत्र लटः शत्रादेशे तस्य च विदः शतुर्वसुः ७।१।३६ (वा) इति
 शतुर्वस्वादेशे वैकल्पिके विद्वस् इत्यस्य प्रातिपदिकतया सुपि विद्वान्
 (विदुषी) पक्षे विदन् (विदती) इत्यादि । भविष्यतीति
 भविष्यन् इत्यत्र तौ सत् ३।२।१।२७ इति शतृशानचोः सप्तसंज्ञकतया
 लृटः सद्वा ३।३।१४ इति परस्मैपदे शतरि भविष्यत्कालतया शपोऽपवा-
 दके स्यप्रत्यये आर्द्धधातुककृत्ये च भविष्यदित्यस्य प्रातिपदिकतया सुपि
 भविष्यन् (भविष्यन्ती-ती) आत्मनेपदे भाषिष्यमाणः (भाषिष्यमाणा)
 यचयमाणः (यचयमाणा) इत्यादि । अहम् अस्नासिपम् इति मया
 स्नातम् । इत्यत्र अकर्मकात् स्नाधातोः क्तवत् निष्ठा १।१।२६
 इति क्तवत्वोः निष्ठासंज्ञकतया निष्ठा ३।२।१०२ (भूते धातोः) इति
 सूत्रेण 'तयोरेव कृत्यक्तसलर्थाः' इति नियमात् भावे प्रत्यये । स्नात

इत्यस्मात् [भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च] इति नियमात् प्रातिपदिकतया क्लीबे सौ स्नातम् मयेत्यत्र कर्तर्यनभिहिते तृतीया । स ग्रन्थमपाठीत् इति तेन ग्रन्थः पठितः । इत्यत्र सकर्मकात् पठ्धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये आर्द्धधातुककृत्ये पठित इत्यतः सुपि पठितः । अत्र क्तप्रत्ययेन कर्मण उक्ततया तत्र प्रथमा कर्तुश्चानुक्तत्वात्तत्र तृतीया । कर्मणा क्तप्रत्ययान्तस्य सामानाधिकरण्येन पठितौ ग्रन्थौ । पठिता ग्रन्थाः । पठिता स्मृतिः । पठिते स्मृती । पठिताः स्मृतयः । पठितं पुस्तकम् । पठिते पुस्तके । पठितानि पुस्तकानि । एवम् लिखितः लिखिता लिखितम् । उक्तः शब्दः । उक्ता वाक् । उक्तम् वचः । कृतः कृता कृतम् । नीतः नीता नीतम् । धृतः धृता धृतम् । ऊढः ऊढा ऊढम् । स धर्ममभ्यधात् तेन धर्मोऽभिहितः । इत्यत्र अभिपूर्वकात् भाषणार्थात् धाधातोः कर्मणि क्तप्रत्यये दधातेर्हि ७।४।४२ (तादौ किति) इति ह्यादेशे सुपि अभिहितः । (धर्मः) अभिहिता (स्मृतिः) अभिहितम् (पुराणम्) स ग्रन्थमदात् इति तेन ग्रन्थो दत्तः इत्यत्र दाधातोः क्तप्रत्यये दो दद्घोः ७।४।४६ (तादौ किति) इति ददादेशे चत्वे दत्त इत्यतः सुपि दत्तः ग्रन्थः । दत्ता गौः । दत्तम् पुस्तकम् । कियद्भयो धातुभ्यः कर्तर्यपि क्तप्रत्ययो जायते । यथा—स गङ्गामगमत् इति स गङ्गा गतः । अत्र गम्धातोः, गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजी-र्यतिभ्यश्च ३।४।७२ (कर्तरि चाद् भावकर्मणोः) इति कर्तरि क्ते 'अनु-दात्तोपदेशः' इति मलोपे गत इत्यतः सुपि गतः स गङ्गाम् । अत्र कर्तुरुक्ततया तत्र प्रथमा कर्मणोऽनुक्तत्वात् तत्र द्वितीया । सा गता गङ्गाम् । तेन तया वा गता गङ्गा । तेन तया वा गतम् ।

एवम्-स प्राप्तः गङ्गाम् । सा प्राप्ता गङ्गाम् । तेन तया वा प्राप्ता
 गङ्गा । तेन तया वा प्राप्तम् । इत्यादि । अहम् अस्नासिपम् इत्यहं
 स्नातवान् । इत्यत्र स्नाधातोः 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे 'निष्ठा' इत्यनेन
 क्तवतुप्रत्यये अनुबन्धनिवृत्तौ 'स्नातवत्' इत्यस्मात्सुपि स्नातवान् । इह
 प्रत्ययेन कर्तुरुक्तत्वादहमिति कर्तरि प्रथमा तेन सह क्तवत्वन्तस्य सामाना-
 धिकरण्येन आर्वा स्नातवन्तौ । वयं स्नातवन्तः । सा स्नातवती
 ते स्नावत्यौ । ताः स्नातवत्यः । स ग्रन्थमपठत् इति स ग्रन्थं पठित-
 वान् । इत्यत्र पठधातोः कर्तरि क्तवतौ इटि पठितवत् इत्यस्मा-
 त्सुपि पठितवान् इत्यादि । अत्र कर्मणोऽनुक्तत्वाद् ग्रन्थमिति द्वितीया
 कर्त्रा सह प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यात् सा ग्रन्थं पठितवतीत्यादि ।
 एवम् उक्तवान् उक्तवती । लिखितवान् लिखितवती । अभिहितवान्
 (तवती) दत्तवान् (वती) इत्यादि रूपं ज्ञेयम् । रदाभ्यां निष्ठातो
 नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२ शीर्णः शीर्णवान् । भिन्नः भिन्नवान् ।
 संयोगादेरातोधातोर्त्यवतः ८।२।४३ (निष्ठातो नः) द्राणः द्राणवान् ।
 नलानः नलानवान् ल्वादिभ्यः ८।२।४४ (निष्ठातो नः) लूनः लून-
 वान् (लूनवती) ओदितश्च ८।२।४५ (निष्ठातो नः) सुग्नः सुग्नवान्
 (वती) शुषः कः ८।२।४६ (निष्ठातः) शुष्कः शुष्कवान् (वती)
 पचौ वः ८।२।४७ (निष्ठातः) पक्वः पक्ववान् (वती) क्षायो मः
 ८।२।४८ (निष्ठातः) क्षामः क्षामवान् (वती) स तम् अबोधवत् इति
 तेन स भावितः । तं स भावितवान् वा । इति विग्रहे भावीति श्यन्तात्
 क्ते क्तवतौ इटि निष्ठायां सेटि ६।४।२२ (खेर्लोपः) इति खिलोपे
 भावित भावितवत् इत्येताभ्यां सुपि भावितः भावितवान् वा । स्त्रोतिङ्गे

भाषिता भावितवती । एवम् कारितः (ता) कारितवान् (तवती)
पाठितः (ता) पाठितवान् (तवती) चिकीर्षतीति चिकीर्षुः । इति
विग्रहे चिकीर्षधातोः सनाशंसभिन्न उः ३।२।१८६ इति उपत्यये 'अतो-
लोप' इति अलोपे स्वरयोगे चिकर्षु शब्दात् सुपि चिकीर्षुः पिपठिषुः,
जिगमिषुः । इत्यादि । इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

अथोणादिप्रकरणम्

कृदन्त-शब्दा एव संस्कृतवाङ्मये बाहुल्येनोपलभ्यन्त इति कृत्प्र-
त्ययानां प्राधान्यम् । तत्राप्युणादिप्रत्ययानामतिविस्तारो विद्यते ।
उणादिप्रत्ययैरेव सर्वेषामेव संस्कृत-शब्दानां सिद्धिं पाणिनिमहर्षिः
प्रतिज्ञातवान् इति किंवदन्तीह वैयाकरणेषु प्रसृताऽस्ति । तदनु रूपमेव
मोहम्मदीयशासने कुत्रचित्कदाचित् कश्चित् 'मलक मियाँ मोलना'
इत्यभिधानो मोहम्मदीयः कञ्चन वैयाकरणमभ्यधात् 'भवन्तो वैयाक-
रणाः सन्ति मन्नामसिद्धिं ब्रुवन्तु' । स च वैयाकरणः प्रौढपण्डित
आसीत् इति अनुपदमेवाभ्यधात् । अहो तव नाश्रस्साधने तु नास्ति
कोऽपि प्रयासः । केवलात् माधातुत एव 'डलक डियाँ डोलना' इत्युणा-
दिप्रत्ययेषु कृतेषु अनुबन्धनिवृत्तौ डित्वाट्टिलोपे मकारस्य स्वरयोगे,
'मलक मियाँ मोलना' इति सर्वशब्दसिद्धिर्भवति । इत्येवं सर्वविदि-
तोऽस्ति महिमोणादिप्रत्ययानाम् शब्दसाधने । तत्प्रकारश्चेत्तम् — "संज्ञासु,
धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ।
इति । कस्मिंश्चिदपि संज्ञाशब्दे प्रथमं धातुरूपमूहनीयम् । ततः प्रत्ययः
ऊह्यः । गुणवृद्धियण्टिलोपादिकार्यदृष्ट्या प्रत्ययेषु अनुबन्धा ऊहनीयाः ।
इतीमान्येवोणादिप्रकरणकृत्यानि सन्ति । यथा कारुः इति शिल्पिनः-

संज्ञा । तत्र 'कृ'-धातुर्ज्ञायते । 'उ'-प्रत्ययः प्रतीयते । वृद्धिकार्यवशात् प्रत्यये णित्वमनुमीयते । इत्यतश्च कृ + उण् = कारु प्रातिपदिकात् सुपि कारुः इति साधनप्रकारो ज्ञेयः । तथा च सूत्रम् उणादयो बहुलम् ३।३।१ अत्र बहुलग्रहणान् उणादिप्रत्ययानां लक्ष्यानुसारतो व्यवस्था ज्ञेया । तथाहि—साधनोति परकार्यमिति साधुः । इत्यत्र साधधातोः [कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्] इति उण् प्रत्यये साधुः । एवम् कारुः वायुः पायुः स्वादुः आशु (इत्यव्ययम्) रहधातोः राहुः । वसधातोः वासुः । इत्यादिसंज्ञाशब्दा उणादिप्रकरणात्साध्याः । इत्युणादिः ।

अथोत्तरकृदन्तम्

भवनम् = भावः । इत्यत्र भूधातोः भावे ३।३।१ = (धातोर्बज्) [सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भावः] इति वजि अनुबन्धनिवृत्तौ 'अचो ष्णिति' इति वृद्धौ आवादेशे भाव इत्यस्मात्सौ भावः । एवम् पाकः । हारः । भारः । इत्यादिः । चयनम् = चयः । इत्यत्र चिधातोः एरच ३।३।१६ (धातोः) इत्यचि गुणे अयादेशे चयः । एवम् जयः । नयः । हयः । इत्यादिः । करणम् = करः । इत्यत्र कृधातोः ऋदोरप् ३।३।१७ (धातोः) इत्यपि गुणेन रपरे अकारे करः । एवम् गरः । हरः । शरः । मयः । लवः । स्तवः । धवः । इत्यादिः । वेपनम् = वेपथुः । इति दुवेष्ट = कम्पने इति वप् धातोः ट्वितोऽयुच् ३।३।२६ इत्ययुचि वेपथुः । एवं रवयथुः । वमथुः दवथुः आजथुः । इत्यादिः । प्रधानम् = प्रधिः । इत्यत्र प्रपूर्वकात् धाधातोः उपसर्गे घाः किः ३।३।१२ इति किप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे प्रधिः । एवम् निधिः । पिधिः । उपधिः । आधिः । व्याधिः । इत्यादि हरिवद्रूपम् । संशयः = संशायिः इत्यत्र शोधातोः भावेऽयं स्त्रियां क्तिन् ३।३।१४ इति क्तिनि क्तिवाद्गुणनिपेधे तितुवत-यसिमुसरकसेप च ७।२।६ (इण्) इति इण्निपेधे संशायिः । एवम् गतिः कृतिः एतिः इत्यादि नटिवद्रूपम् । भेदनम् = भिदा इत्यत्र भिद् धातोः पिङ्गिदादिभ्योऽट् ३।३।१०४ (स्त्रियाम्) इत्यटि टापि दापे भिदा ।

एवम् त्रपा । कृपा । मृजेत्यादिः । पच् एव पचिः । पचतिर्वा इत्यत्र [इकस्तिपौ धातुनिर्देशे] इति इकि तिपि च प्रातिपदिकत्वात्सुपि पचिः पचतिः ।
 इत्यादि हरिवद्रूपम् । नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४ ल्युट् च
 ३।३।११५ इत्यादिसूत्रैः भावेऽर्थे क्ते ल्युटि च हसितम् हसनम् ।
 गतम् गमनम् इत्यादि प्रयोगसिद्धिः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति विग्रहे
 रम्धातोः हलश्च ३।३।१११ (करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञार्या घञ्)
 इति घञि उपधावृद्धौ रामः रामावित्यादि रूपम् । दर्शनम् = द्रष्टुम्-
 इत्यत्र भविष्यतः तुमुन्प्रत्ययस्य मान्तकृत्वात् 'कृन्मेजन्तः' इति अव्यय-
 तया [अव्ययकृतो भावे] इति वचनात् भावेऽर्थे दृश्धातोः तुमुन्प्रत्ययलौ
 क्रियायां क्रियार्थायाम् ३।३।१० (भविष्यति काले) इति तुमुनि
 अनुबन्धनिवृत्तौ 'सृजिदृशोर्भल्यमकिति' इति मित्वाद् ऋकारस्यान्त्या-
 वयवे अमि यणि शस्य षत्वे ण्डत्वे द्रष्टुम् देवं याति । एवम् कर्तुम् ।
 पठितुम् । सोढुम् इत्यादि । श्वुलि तु दर्शकः कारक इत्यादि पूर्ववद्रूपम् ।
 धातूनां लुट्लकारीयप्रथमपुरुषैकवचनरूपाण्येवेहोमन्तानि कृत्वा
 पाठ्यानि तथाहि—द्रष्टा द्रष्टुम् । गन्ता गन्तुम् । कर्ता कर्तुम् । पठिता
 पठितुम् इत्यादि । पूर्वम् भोजनम् पश्चाद् भोजनम् इत्यर्थे मुक्त्वा याति ।
 अत्र मुज्धातोः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१ (धातोः क्त्वा) इति
 क्त्वा प्रत्यये कित्वाद् गुणनिषेधे कुत्वे मुक्त्वा इत्यत्र समागतस्य सुपः
 'क्त्वातोऽनुक्तसुनः' इत्यव्ययत्वात्लुकि मुक्त्वा शतपदं यायात् । शयित्वा
 पोषयेद्वपुः । अत्रशीधातोः क्तिव इटि न क्त्वा सेट् १।२।१८ (क्तिव) इति
 कित्वनिषेधे गुणे अयादेशे सुपो लुकि शयित्वेत्यव्ययम् । पूर्वम् प्रकर्षेण
 करणम् पश्चाद् गमनम् इत्यर्थे प्रकृत्य गच्छति इत्यत्र प्रकृक्त्वेति स्थितौ
 'कुगतिप्रादयः' इति समासे समासेऽनन्पूर्वे क्तवो ल्यप् ७।१।३७
 इति क्तवो ल्यवादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ 'ह्रस्वस्य पिति कृति लुक्' इति
 लुकि प्रकृत्येत्यव्ययम् । पूर्वं भूयो भूयः स्मरन्ति पश्चात् हृष्यन्ति इत्यर्थे
 स्मृधातोः आभीक्ष्ण्ये णमुल च ३।४।२२ (चात् क्त्वा) इति णमुलि

वृद्धौ स्मारमित्यस्याव्ययत्वात् सुपो लुकि 'नित्यवीप्सयोः' इति
 स्मारं स्मारं महामण्डलेशं श्रीविद्यानन्दस्वामिनं हृष्यन्ति भक्ताः ।
 त्वा स्मृत्वा वा । चोरम् उच्चार्य आक्रोशति इत्यर्थे चोरमिति
 उपपदे वृधातोः कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुब् ३।४।२५ इति
 अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ कारमित्यनेन सह चौरमित्यस्य
 'मतिङ्' इति समासे सुपो लुकि चौरकारमित्यत्र 'अरुद्विपदजन्तस्य
 इति सुमागमे चौरङ्कारम् आक्रोशति । एवम् पितृङ्कारम् मातृङ्कारम्
 तस्माक्रोशतीत्यादि घृतमिव निहितम् इति घृतनिधायम्
 घृतम् इति उपमाने उपपदे निपूर्वकात् धा-धातोः
 ने कर्मणि च ३।४।४५ (धातोर्णमुल् कर्त्तरि) इति णमुलि
 धनिवृत्तौ 'आतो युक् चिरकृतोः' इति युगागमे निधायमिति
 पिश्चाद् घृतम् इत्यनेन सह उपपदमतिङ्' इति समासे सुपो लुकि
 धायमिति जाते कपादिषु अथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४६ इति
 नितीत्यस्यानुप्रयोगे घृतनिधायं निदधाति (जलम्) एवम् विद्युत्प-
 न्नप्रपञ्चः । गर्दभताडं ताडयति । भारवाहिवाहं वहति । अश्वचालं
 च । गजगामं गच्छति । मन्थरसारं सरति । कोकिलरावं रौति । इत्यादयः
 प्राप्तेः । इति कृदन्तप्रकरणम् । समाप्तार्थं ग्रन्थः ।

जाबुपेते किल पाणिनीयके 'प्रबोधचन्द्रे' सुरगीर्नमस्तले ।

मीपिका व्याकृतिजा लयं व्रजेत् समाजतः संस्कृतसेविनां दुतम् ।

ति श्रीचैमघरिणा शाचिदल्येन महामहाध्यापकेन व्याख्यानवागी-
 शेन पण्डितराजेन श्रीगोपालशास्त्रिणा दर्शनकेशरिणा निर्मिते
 पाणिनीयप्रबोधे उत्तरार्द्धः समाप्तः । सम्पूर्णश्चायं ग्रन्थः ।

शुभं भूयात्

सन्तः समभ्यर्थ्यन्ते

‘मनसि वचसि कृत्ये पुण्यपीयूषपूर्णा-

स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः

परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्य-

न्निजहृदिविकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्त

शृण्वन्तु सर्वे विद्वांसः सन्तः सहृदयाश्च ये ।

मया दत्तावधानेन मालवीयानुशासनाव
संक्षिप्तं शब्दशास्त्रं यत्सुधिर्या पुरतोऽर्पितम् ।

प्रसारयन्तु ते सर्वे ये हि राष्ट्रहितैषिणः

संस्कृता कठिना भाषा मिथ्येर्मा जनधारणाम् ।

दर्शयन्तु पुरस्कृत्य ‘पाणिनीयप्रबोधकम्’

‘गोपालशान्तिना’ शाब्दे शास्त्रे सम्प्रति दुर्गमे ।

सोपानपक्ती रचिताः स्वरोहन्तु सुबुद्धयः

स्वल्पप्रयासतो भूत्वा शाब्दिकयो वालवालिकाः ।

रत्नान्याचिनुयुयत्नाद्देवभाषामहार्षवान्

“वैज्ञानिकेन विधिना विविधैः प्रयत्नैः ।

पूर्णोपकारमनसा मुनिना कृतो यः ।

सूत्रग्रन्थः स कमनीयतमोऽपि लोके ।

एष साम्प्रतं पठनपाठनतो निरस्तः ॥”

इत्यादि बहुशाब्दोचनमनीषा ‘हारशङ्करः’ ।

व्याकृतेः शिष्टाणां सम्पत् परिष्कुर्वन् स्वयम्प्रभः ॥

‘श्रीकाटवृक्ष’ चर्तनो व्यग्रो देवगिरोत्तये ।

भारतीयो राष्ट्रपता ‘राजेन्द्रनाथ’ तादृशः ॥

स्वग्रन्थं भारते मन्त्रि यदयोऽन्ये मनीषिणः ।

सारस्यं ये समीक्षन्ते मंशुवाऽध्यापनेऽप्यत्र ।